

Barbara Gąsieniec*

Wrocław

Mariusz Wołos**

Kraków

Człowiek z cienia.

Aleksander Więckowski (1854–1919) – szkic biograficzny

Abstract

Aleksander Więckowski (1854–1919) is an almost unknown and secondary historical figure. He appears most often only twice in the pages of great history. For the first time in connection with the events of the February Revolution of 1917 in Russia and the attitude of the Russian authorities towards the independence of Poland. The second time was in connection with the Polish-Soviet negotiations conducted in 1919 in Moscow and Białowieża, where he represented the highest Polish authorities: the Chief of State Józef Piłsudski and the Minister of Foreign Affairs Ignacy Jan Paderewski. Meticulous research has allowed us to reconstruct a basic biography of the man who most often played a behind-the-scenes role. As a young man, he was the founder of socialist circles in St. Petersburg and Warsaw. For this activity, he was exiled to Eastern Siberia for six years. Więckowski was a man of the Polish-Russian border. He spent most of his life in Russia. He was the leader of the Polish diaspora in St. Petersburg, where he lived for 30 years. He was involved in building democratic Russia and Poland. He worked towards a Polish-Russian rapprochement. He was an active participant in the first Russian revolution of 1905–1907. He also belonged to the Freemasons, with these contacts opening his way to people such as the Prime Minister of the Provisional Government, Alexander Kerensky. He used his diplomatic talents only towards the end of his life, when, in the spring and summer of 1919, he took on the burden of negotiations with the Bolshevik authorities during the ongoing Polish-Soviet war.

Keywords: Aleksander Więckowski, socialism, democracy, Polish-Russian relations, Polish-Soviet relations

Słowa kluczowe: Aleksander Więckowski, socjalizm, demokracja, stosunki polsko-rosyjskie, stosunki polsko-sowieckie

* Śląskie Towarzystwo Genealogiczne we Wrocławiu; e-mail: bgasieniec@op.pl; ORCID: 0009-0004-9014-0302.

** Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie; e-mail: mariusz.wolos@up.krakow.pl; ORCID: 0000-0001-6943-1069.

Wprowadzenie

Aleksander Więckowski, współcześnie zapomniany, był inspiratorem ważnych przemian społecznych oraz politycznych, choć działającym zakulisowo i zdecydowanie na drugim planie. Fakty odtworzone z jego życia odsłaniają człowieka, który był socjalistą, konspiratorem, zesłańcem, demokratą, publicystą, wizjonerem, politykiem i dyplomatą. Ta wielowymiarowość połączona z wybitną inteligencją, podkreślaną przez jego współczesnych, pozwalała mu na elastyczne poruszanie się pomiędzy Polską a Rosją, na pograniczu świata kulturowego, językowego, politycznego i mentalnego przełomu XIX i XX stulecia. Rozumiejąc mentalność Rosji, Więckowski wziął udział w próbie jej demokratyzacji, bowiem w tej zmianie dostrzegał szansę na niepodległość Polski.

Na kartach wielkiej historii Więckowski zaznaczył się wyraźnie dwa razy, w obu przypadkach u schyłku dość niespodziewanie przerwanego życia. Po raz pierwszy wiosną 1917 r., kiedy to – działając zakulisowo i korzystając ze swoich szerokich wpływów – przyczynił się do wydania przez rosyjski Rząd Tymczasowy proklamacji do „Braci Polaków” zawierającej słynne słowa: „Naród rosyjski, który zrzucił jarzmo, uznaje i dla polskiego narodu braterskie pełne prawo stanowienia o swym losie z własnej woli. Wierny umowom ze sprzymierzonymi, wierny całemu planowi walki przeciw zaczepnemu germanizmowi, Rząd Tymczasowy współdziała w tworzeniu niepodległego państwa polskiego, złożonego z tych wszystkich obszarów, których ludność jest w większości polska, w zamian za rękojmię trwałego pokoju w przyszłej przebudowanej Europie”¹. Dokument ten miał przemożny wpływ na umiędzynarodowienie sprawy polskiej i postawę mocarstw ententy wobec niepodległości Polski. Po raz wtóry usłyszano o Więckowskim wiosną i latem 1919 r., kiedy to wziął na siebie ciężar negocjowania z władzami sowieckimi zarówno podczas misji do Rosji, jak i w Polsce. Te właśnie wątki są eksponowane w historiografii.

Bohater tego tekstu nie doczekał się żadnego naukowego opracowania, a w poświęconych mu biogramach i notkach biograficznych pojawiają się błędnie powielane informacje, jak np. Warszawa jako miejsce urodzenia czy rok 1920 jako data śmierci². Przygotowanie kompletnej biografii Więckowskiego byłoby możliwe dopiero po przeprowadzeniu badań w archiwach i bibliotekach Petersburga oraz Moskwy. W pierwszym z wymienionych miast spędził ponad pół życia, będąc jednym z bardziej aktywnych reprezentantów tamtejszej Polonii. Ze względu jednak na ograniczony dostęp do archiwów rosyjskich z powodu wojny wywołanej przez reżim Władimira Putina przeciwko Ukrainie, badań w Rosji przeprowadzić nie można. Sprawy nie ułatwia i fakt, że ówczesnie żyło

¹ *Wiek XX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, PWN, Warszawa 1998, s. 67–68.

² Z. Heryng, *X Pawilon przed 50 laty, „Niepodległość” 1929*, t. 1, s. 71; *Encyklopedia Rewolucji Październikowej*, red. L. Bazyłow, J. Sobczak, Wiedza Powszechna, Warszawa 1987, s. 442; A. Kijas, *Polacy w Rosji od XVII wieku do 1917 roku. Słownik biograficzny*, Instytut Wydawniczy Pax, Wydawnictwo Poznańskie, Warszawa–Poznań 2000, s. 373–374.

kilku Aleksandrów Więckowskich, bynajmniej dalekich od anonimowości. Jednym z nich był urodzony w 1892 r. warszawski architekt i urzędnik Ministerstwa Spraw Wojskowych³. Pełna biografia Więckowskiego to zatem nic innego jak postulat pro futuro. Mamy jednak nadzieję, że nasz szkic będzie pomocny poszukującym informacji o Więckowskim lub przygotowującym w przyszłości jego biografię. Tymczasem stawiamy przed sobą cel o wiele skromniejszy: wydobycie z cienia postaci, która z pewnością na to zasługuje.

Socjalista, inżynier, zesłaniec

Aleksander Józef Więckowski urodził się 19 marca 1854 r. we wsi Kolano⁴ w południowej części Podlasia (w guberni siedleckiej) jako syn Jana Więckowskiego (1834–1908)⁵ i Ewy Wieczorkowskiej (ok. 1836–1907)⁶. Wieś ta była majątkiem należący wówczas do Seweryna hr. Łubieńskiego i jego żony Amelii z Jezierskich Łubieńskiej (następnie do ich syna Zdzisława), a ojciec Więckowskiego pełnił tam funkcję ekonoma (administratora dóbr) i pisarza prowentu⁷. Rodzice bohatera tego tekstu pobrali się w Kolanie 2 czerwca 1853 r.⁸ W późniejszym okresie Jan Więckowski był administratorem dóbr w guberni lubelskiej (m.in. w majątku Wojsławice w powiecie chełmskim)⁹, a zdobytymi w tym zakresie doświadczeniami dzielił się z czytelnikami artykułów publikowanych na łamach poradników rolniczych „Rolnik i Hodowca” (w rubryce „Przewodnik Praktycznego Gospodarza”¹⁰) oraz „Gospodarz”¹¹. Młodszą siostrą Aleksandra Więckowskiego była Konstancja Bronisława (1856–?)¹², absolwentka prywatnej

³ L. Babiński, *Warszawa wieku mego*, wstęp i red. J. Faryś, H. Walczak, IPN Oddział w Szczecinie, Szczecin 2020, s. 188.

⁴ Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Rossoszu, sygn. 45, Księga urodzeń, małżeństw i zgonów 1854, k. 5–6 (akt chrztu Aleksandra/Alexandra Józefa Więckowskiego, nr 13).

⁵ APL, Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Markuszowie, sygn. 28, Księga urodzeń, małżeństw i zgonów 1834, k. 3 (akt chrztu Jana Józefa Więckowskiego, nr 7); Archiwum Państwowe w Zamościu (dalej: APZ), Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Hrubieszowie, sygn. 34, Akta urodzeń, małżeństw i zgonów 1908, k. 186 (akt zgonu Jana Więckowskiego, nr 57).

⁶ APZ, Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Hrubieszowie, sygn. 33, Akta urodzeń, małżeństw i zgonów 1907, k. 237 (akt zgonu Ewy Więckowskiej, nr 74).

⁷ APL, Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Rossoszu, sygn. 47, Księga urodzeń, małżeństw i zgonów 1856, k. 16 (akt chrztu Konstancji Bronisławy Więckowskiej, nr 32).

⁸ Ibidem, sygn. 44, Księga urodzeń, małżeństw i zgonów 1853, k. 40 (akt małżeństwa Jana Więckowskiego i Ewy Wieczorkowskiej, nr 8).

⁹ *Hotel Drezdeński*, „Kraj” (Kraków) 1873, nr 293, s. 3; *Procesy polityczne w Królestwie Polskim. Materiały do historii ruchu rewolucyjnego w Król. Polskiem*, z. 1: *Rok 1878–1879*, Drukarnia Narodowa w Krakowie, Kraków 1907, s. 98–99.

¹⁰ J. Więckowski, *Przewodnik praktycznego gospodarza*, „Rolnik i Hodowca. Tygodnik Rolniczo-Przemysłowy” (Warszawa) 1904, nr 8, s. 85–88; nr 9, s. 97–99; nr 10, s. 109–111.

¹¹ *Nekrologia. Ś.p. Jan Więclawski*, „Gospodarz. Poradnik Rolniczo-Ogrodniczy dla Mniejszych Właścicieli Ziemi” (Warszawa) 1908, nr 14, s. 251.

¹² APL, Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Rossoszu, sygn. 47, Księga urodzeń, małżeństw i zgonów 1856, k. 16 (akt chrztu Konstancji Bronisławy Więckowskiej, nr 32).

pensji Bronisławy Leśniewskiej w Warszawie, w której była następnie nauczycielką¹³. Choć w oficjalnych dokumentach rosyjskich Więckowscy określani byli jako szlachta¹⁴, to jednak życie Jana i Aleksandra jest dobrym przykładem formowania się inteligencji polskiej w Królestwie Polskim na przestrzeni dwóch pokoleń. Zarówno południowe Podlasie, jak i Chełmszczyzna leżały na pograniczu kulturowym, językowym i wyznaniowym. Mieszkali tam rzymscy katolicy, unicy, prawosławni i wyznawcy judaizmu. Szacunek Aleksandra Więckowskiego dla kultury pogranicza zaznaczony został w tekście z 1908 r. zamieszczonym w gazecie mniejszości żydowskiej, gdzie napisano: „Syn zmarłego, dla uczczenia pamięci ojca, hojnie obdarzył dobroczynne instytucje hrubieszowskie bez różnicy wyznania”¹⁵. Tolerancji wobec osób innej narodowości i odmiennego wyznania Aleksander uczył się od ojca, który kierował się w życiu „zasadami humanitarnymi” i nieposzlakowaną uczciwością, a swoich żydowskich sąsiadów wspierał radą i udzielał im bezinteresownej pomocy¹⁶.

Niewiele wiemy o pierwszych latach życia bohatera tego tekstu. Znający go dobrze Michał Łempicki, nawiązując do miejsca pochodzenia i wychowania Więckowskiego, pisał górnolotnie o „kraju polskich łez i polskiego męczeństwa; w otoczeniu napełnionym smutkiem upłynęły mu lata dzieciństwa”¹⁷. W 1871 r. Więckowski ukończył ze złotym medalem Warszawską Szkołę Realną przy ul. Jezuickiej¹⁸. Uczył się w warunkach postępującej rusyfikacji po zdławieniu powstania styczniowego, co nie pozostało bez wpływu na funkcjonowanie szkoły¹⁹. Następnie studiował przez rok w Uniwersytecie Warszawskim, po czym przeniósł się do petersburskiego Instytutu Technologicznego, który był miejscem częstych peregrynacji akademickich absolwentów Warszawskiej Szkoły Realnej²⁰. Znający Więckowskiego z tego okresu życia Edmund Brzeziński nie tylko zaliczył go do grona wybitniejszych studentów, ale także określił mianem

¹³ *Kółka socjalistyczne, gminy i Wielki Proletariat. Procesy polityczne 1878–1888. Źródła*, oprac. i wstęp L. Baumgarten, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1966, s. 187, 202, 205; *Деятели революционного движения в России. Библиографический словарь: от предшественников декабристов до падения царизма*, t. 3: *Восьмидесятые годы*, выпуск 1: А–В, составлен М.М. Клевецким, Е.Н. Кушевой, А.А. Шиловым, Всесоюз. о-во полит. каторжан и ссыльно-поселенцев, Москва 1933, s. 567 (tu jako Венцовская Констанция Ивановна); *Bronisława Leśniewska. Przełożona Pensji Prywatnej w Warszawie*, „Kuryer Codzienny” (Warszawa) 1881, nr 233, s. 4.

¹⁴ W wykazach rodzin szlacheckich z początku XIX w. widnieją Więckowscy herbu Drogosław i herbu Prus I, zob. P. Nałęcz-Małachowski, *Zbiór nazwisk szlachty z opisem herbów własnych familiom zostającym w Królestwie Polskim i Wielkim Xięstwie Litewskim*, Drukarnia J.C.K. Mci u XX Trynitarzów, Lublin 1805, s. 505.

¹⁵ *Nekrologia. Jan Więckowski*, „Nowa Gazeta” (Warszawa) 1908, nr 237, s. 2.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ M. Łempicki, *Ś.p. Aleksander Więckowski. Wspomnienie pośmiertne*, „Kurjer Polski” (Warszawa) 1919, nr 249, s. 3.

¹⁸ *W gimnazjum realnem*, „Kurjer Warszawski” 1871, nr 140, s. 2.

¹⁹ K. Konarski, *Nasza szkoła. Księga pamiątkowa Warszawskiej Szkoły Realnej*, t. 1: *Dzieje Warszawskiej Szkoły Realnej*, Stowarzyszenie Wychowawców b. Gimnazjum i b. Szkoły Realnej, Warszawa 1932, s. 599–642.

²⁰ *Ibidem*, s. 640.

„przyrodnika i zdolnego prelegenta”²¹. Studia w Instytucie Więckowski ukończył w 1877 r. z tytułem inżyniera technologa²². Po krótkim okresie pracy w żegludze na Nowie podjął dalszą naukę na Wydziale Przyrodniczym Uniwersytetu Petersburskiego, przerwał ją jednak w 1879 r. Tytuł technologa i rozpoczęcie kolejnych studiów dały mu formalne prawo przemieszczania się po całym obszarze Rosji i swobodę wyboru miejsca zamieszkania²³.

Przywilej ten wykorzystwał w latach 1874–1879 podczas swojej dynamicznej nielegalnej działalności w tworzącym się wówczas w Rosji i na terenie Królestwa Polskiego kółka socjalistycznego. W 1874 r. został założycielem pierwszego polskiego kółka socjalistycznego w Petersburgu, do którego weszli m.in. technolog Ludwik Waryński, Bolesław Wyslouch, Erazm Kobylański, Edmund Brzeziński oraz studenci uczelni medyko-chirurgicznej Jan Hłasko i Bolesław Mondszajn²⁴. W lutym 1876 r. Więckowski wziął udział w pierwszej na terytorium Imperium Rosyjskiego socjalistycznej manifestacji na placu przed soborem Matki Boskiej Kazańskiej w centrum Petersburga („manifestacja kazańska”)²⁵. Wspominano go z tego okresu jako „człowieka wybitnych zdolności i dużej wiedzy”, a nawet nazywano „kierownikiem młodzieży z aspiracjami socjalistycznymi”²⁶. W jej kręgach znany był pod pseudonimem „Pan”. W 1877 r. Więckowski był jednym z sygnatariuszy adresu do poety, pisarza i publicyisty Nikołaja Niekrasowa, w którym napisano, że studiująca młodzież rosyjska nosi w sercu „potężną, świętą miłość do ludu” i jest gotowa oddać zań własną wolność i życie²⁷. Znany później rosyjski literaturoznawca i lingwista Dymitr Owsjaniko-Kulikowski, przyjaźniący się z Więckowskim w okresie studiów, tak go charakteryzował: „był socjalistą (w ówczesnym pojęciu), ale przede wszystkim Polakiem, polskim patriotą – jednym z tych, którzy nie tylko nie stronili od wszystkiego, co rosyjskie, ale także starali się połączyć polską ideę wyzwolenczą z rosyjską i szli ramię

²¹ E. Brzeziński, *Wspomnienia z mojego życia*. I, „Niepodległość” 1933, t. 4, s. 54.

²² *Księga pamiątkowa inżynierów technologów Polaków wychowawców Instytutu Technologicznego w Petersburgu. (W rocznicę stulecia uczelni)*, Koło Inżynierów Technologów Petersburskich, Warszawa 1933, s. 99; *Procesy polityczne w Królestwie Polskiem...*, s. 98.

²³ *Procesy polityczne w Królestwie Polskiem...*, s. 98, 100.

²⁴ F. Perl (Res), *Dzieje ruchu socjalistycznego w zaborze rosyjskim (do powstania P.P.S.)*. Wydanie nowe, Centr. Komitet Wykon. PPS, Warszawa 1932, s. 47. Ludwik Bazyłow podał, że Więckowski należał do istniejącej w Petersburgu w latach 1879–1880 „Gminy Polskiej” (używano też nazw „Gmina Petersburska Socjalistów Polskich” i „Gmina Socjalistów Polskich”). Wydaje się to jednak mało prawdopodobne z powodu aresztowania Więckowskiego w kwietniu 1879 r. i zesłania go na Syberię. Zob. L. Bazyłow, *Polacy w Petersburgu*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1984, s. 271–274.

²⁵ Z. Heryng, *W zaraniu socjalizmu polskiego*, „Niepodległość” 1933, t. 3, s. 56–57.

²⁶ *Księga pamiątkowa inżynierów technologów Polaków...*, s. 37–38 (stąd cytaty); Z. Heryng, *W zaraniu socjalizmu polskiego...*, s. 54–55; *Notatki. Aleksander Więckowski*, „Gazeta Warszawska” 1919, nr 262, s. 7, gdzie wymienia się Więckowskiego obok Wysloucha jako tych, którzy „Rej wśród tej młodzieży wodzili”, ale przeciwstawia ich postawy: pierwszy już wówczas miał być zwolennikiem „stanowiska międzynarodowego i kosmopolitycznego”, drugi zaś – „zdecydowanym patryotą”.

²⁷ Е.Л. Гитлиц, *Адрес Н.А. Некрасову революционного студенчества в 1877 году*, [w:] *Некрасовский сборник*, t. 3, pod red. В.Г. Базанова, Н.Ф. Бельчикова, А.М. Еголина, Издательство Академии Наук СССР, Москва–Ленинград 1960, s. 286–299.

w ramię z postępowymi kręgami naszego społeczeństwa”²⁸. Więckowski był redaktorem pierwszego tajnego socjalistycznego pisma wydawanego w języku rosyjskim „Начало” („Początek”), do którego teksty z zakresu ekonomii pisał jego przyjaciel Zygmunt Heryng, student Instytutu Górniczego, posiadający już dyplom absolwenta Akademii Handlowej we Wiedniu (z 1873). Pismo drukowali w ich wspólnym mieszkaniu, na urządzeniu skonstruowanym według pomysłu Więckowskiego. Pomiędzy marcem a majem 1878 r. ukazały się 4 numery²⁹. Wspólnie prowadzili też w czerwcu 1878 r. socjalistyczną agitację wśród studentów Akademii Rolniczo-Leśnej w osadzie Pietrowskoje-Razumowskoje pod Moskwą³⁰. Już w tym młodzieńczym okresie Więckowski wprowadzał przybywających do Petersburga rodaków do środowisk rosyjskich narodników, rewolucjonistów i socjalistów. Jeden z nich, Kazimierz Dłuski, zanotował: „W roku 1878, bywając często u niego, a z nim często na tajnych zebraniach, zapoznałem się z koryfeuszami ówczesnego ruchu rosyjskiego, między innymi z [Andriejem] Żelabowym i [Sofiją] Perowską, głównymi sprawcami zamachu na cara Aleksandra II w marcu 1881-go r.”³¹.

Okolo 1876 r. Więckowski związał się z również ukierunkowaną na pracę wśród chłopstwa, ale działającą też w środowiskach robotniczych i inteligentkich nielegalną socjalistyczną organizacją Ziemia i Wolność (Земля и Воля), mającą siedzibę i miejsce obrad w Petersburgu. Tworzyło ją 25 osób, których zadaniem było m.in. zakładanie kolejnych kół³². Pod nazwą tej organizacji wychodziło tajne pismo. Jego pierwszy numer został wydrukowany na tej samej maszynie co „Начало”, a ukazał się 25 października 1878 r.³³ W 1879 r., jak odnotowała ówczesna prasa, periodyk docierał nawet do warszawskiej Cytadeli³⁴.

Więckowski przewodził też grupie polskich socjalistów, którzy latem 1878 r. wyjechali z Petersburga, aby podtrzymać działalność ruchu w Warszawie, zagrożoną po przeprowadzonych masowych aresztowaniach³⁵. Podjął tam pracę nad programem socjalistów polskich, znanym jako warszawski lub brukselski,

²⁸ Д.Н. Овсяннико-Куликовский, *Литературно-критические работы. В 2-х т., т. 2: Из „Истории русской интеллигенции”*. Воспоминания, Москва 1989, https://web.archive.org/web/20200628111913/http://az.lib.ru/o/owsjanikokulikowskij_d_n/text_1923_vosp.shtml (dostęp: 19.02.2024). Tłumaczenie tego i następnych tekstów rosyjskich M. Wołos.

²⁹ Z. Heryng, *W zaraniu socjalizmu polskiego...*, s. 55–56; M. Sikorska-Kowalska, *Zygmunt Heryng (1854–1931). Biografia lewicowego intelektualisty*, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2011, s. 28.

³⁰ Z. Heryng, *Socjalizm przed pół wiekiem (1875–1880) w Rosji i w Polsce*, wpraw. i oprac. M. Sikorska-Kowalska, Wydawnictwo Ibidem, Łódź 2007, s. 40–41, 117.

³¹ K. Dłuski, *Wspomnienia z trzech lat (1875–1878)*, „Niepodległość” 1929, t. 1, s. 222–223.

³² L. Baumgarten, *Marzyciele i carobójcy*, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1960, s. 143–145. Co ciekawe, F. Kon zaliczył Więckowskiego do grona „narodowolców”, z czym z kolei polemizował L. Wasilewski, zob. Ф.Я. Кон, *За пятьдесят лет. Собрание сочинений*, т. 2, Изд-во всесоюзного общества политкаторжан и ссыльно-поселенцев, Москва 1933, s. 168; L. Wasilewski, *Feliks Kon. Za 50 let. Sobrańje soczinienij*, „Niepodległość” 1934, t. 9, s. 156.

³³ M. Wawrykowa, *Rewolucyjne narodnictwo w latach siedemdziesiątych XIX w.*, PWN, Warszawa 1965, s. 479.

³⁴ *Korespondencye Dziennika Poznańskiego*. Warszawa, „Dziennik Poznański” 1879, nr 96, s. 2.

³⁵ F. Perl (Res), *Dzieje ruchu socjalistycznego...*, s. 70.

którego był głównym redaktorem³⁶. Program został opublikowany w październiku 1879 r. w pierwszym numerze pisma „Równość”, choć był gotowy dużo wcześniej, bo już we wrześniu 1878 r.³⁷ Dominowały w nim hasła sprawiedliwości społecznej, z akcentem na konieczność walki o poprawę doli robotnika. Pisano m.in.: „Zredukowanie robotnika do znaczenia towaru jest nową formą niewoli i wyzyskiwania, gdyż robotnik, sprzedający swą pracę wedle ogólnych praw zamiany, nie może w żaden sposób wpłynąć na jej warunki; on daje kapitaliście wartość tej pracy, otrzymując w zamian jej cenę rynkową, zależną jedynie od ilości rąk roboczych i kosztów zaspokojenia niezbędnych potrzeb życia”³⁸. Nie zabrakło wątków polskich, aczkolwiek w programie nie pojawiło się bezpośrednio hasło walki o niepodległość. Na to było jeszcze za wcześnie, a koncepcje przedstawione w programie miały się wpisywać w międzynarodową walkę socjalistów o zmianę porządków społecznych, co ujęto w następujący sposób: „Rozważanie warunków bytu i naszego także społeczeństwa doprowadziło nas do przekonania, że tryumf zasad socjalizmu jest koniecznym warunkiem pomyślnej przyszłości narodu Polskiego [tak w tekście – przyp. B.G., M.W.], że czynny udział w walce z ustalonym porządkiem społecznym jest obowiązkiem każdego Polaka, przenoszącego los milionów ludu polskiego nad interesy szlachecko-kapitalistycznej części naszego narodu”³⁹.

Podczas kolejnego pobytu w Warszawie Więckowski został aresztowany już w pierwszym dniu wraz z Heryngiem (7 kwietnia 1879) i osadzony w X Pawilonie Cytadeli⁴⁰. Aresztowania objęły wówczas kilkadziesiąt osób. W wyniku przeprowadzonego w jego sprawie śledztwa uznano go za jednego z najmniejbezpiecznych działaczy propagandy socjalno-rewolucyjnej w Warszawie i poza nią. Wykazano m.in., że agitował, organizował spotkania i dyskusje, przewoził dokumenty oraz pieniądze na działalność organizacji oraz posługiwał się pseudonimami „Iwanowicz” i „Homatowicz”⁴¹. W okresie od grudnia 1878 do marca 1879 r. do pracy socjalistycznej wykorzystywał zatrudnienie w roli gubernera dzieci Władysława i Marii Jankowskich (s.v. Mendelson), właścicieli ziemskich z guberni kijowskiej wspierających ruch socjalistyczny⁴². Odwiedzająca go w więzieniu siostra Konstancja także została aresztowana, a następnie

³⁶ Ibidem; W. Feldman, *Dzieje polskiej myśli politycznej 1864–1914*, Instytut Badania Najnowszej Historii Polski, Warszawa–Kraków 1933, s. 220.

³⁷ *Program socjalistów polskich. (Drukowano w Brukseli 1878)*, „Równość (Égalité). Czasopismo Socjalistyczne” (Genève) 1879, nr 1, s. 1–5.

³⁸ Ibidem, s. 2.

³⁹ Ibidem, s. 2–3.

⁴⁰ Archiwum Główne Akt Dawanych w Warszawie, Prokurator Warszawskiej Izby Sądowej, sygn. 352, Dokumenty osób pozwanych w charakterze oskarżonych w sprawie dochodzenia dotyczącego socjalno-rewolucyjnej propagandy w 1879 roku w m. Warszawie, Билет на свободное проживание в г. Варшава (wydany dla A. Więckowskiego do 7 kwietnia 1879), k. 2; Z. Heryng, *X Pawilon...*, s. 60–79 (tu opis wspólnego pobytu w X Pawilonie i charakterystyka Więckowskiego).

⁴¹ *Procesy polityczne w Królestwie Polskiem...*, s. 99–101.

⁴² M. Śliwa, *Sylwetki polskich socjalistów. Studia i szkice*, Wydawnictwo Naukowe AP, Kraków 2000, s. 8.

objęta nadzorem policyjnym na okres 2 lat⁴³. Sprawa Więckowskiego została rozstrzygnięta postanowieniem administracyjnym z 2 kwietnia 1880 r. o zesłaniu na Syberię Wschodnią⁴⁴.

W trakcie pobytu w Cytadeli Więckowski zawarł związek małżeński z poznaną podczas studiów w Petersburgu⁴⁵ Marią Markiewicz, córką Mikołaja i Franciszki z Łukawskich, urodzoną 7 sierpnia w 1854 r. w Jurówce (parafia Lachowce) w guberni wołyńskiej⁴⁶. W latach siedemdziesiątych była ona słuchaczką kursów medycznych dla kobiet, działających przy Cesarskiej Wojskowej Akademii Medycznej w Petersburgu. Za działalność w kółkach rewolucyjnych została aresztowana w stolicy imperium 18 września 1879 r., a po przeprowadzeniu dochodzenia, od 8 października objęto ją nadzorem policyjnym. Po uwolnieniu, w 1880 r. wyjechała do Warszawy, gdzie wyszła za Więckowskiego i razem z nim udała się na Syberię. Po ślubie Maria używała zamiennie nazwiska Markiewicz-Więckowska lub Więckowska. Pomimo dobrowolnego wyjazdu na zesłanie, w maju 1881 r. odmówiono jej pozwolenia na powrót do europejskiej części Rosji. Było to krótko po udanym zamachu na imperatora Aleksandra II (z 1/13 marca), kiedy to stosunek władz carskich do osób zaangażowanych w działalność nielegalnych organizacji lub choćby podejrzanych o taką aktywność był bardzo surowy. Z czasem Więckowska otrzymała jednak pozwolenie na opuszczenie Syberii, ponieważ w 1884 r. ukończyła w Petersburgu rozpoczęte wcześniej kursy medyczne, uzyskując prawo do wykonywania zawodu. Aktywność zawodową podjęła prawdopodobnie po 1888 r., kiedy to wraz z mężem przeprowadziła się z Warszawy do Petersburga. Zachowały się zapisy o jej pracy na stanowisku lekarza miejskiego w tamtejszych szkołach. Jej nazwisko figuruje na rosyjskich listach lekarzy jeszcze w roku 1916 (stan na 1 maja)⁴⁷. Ponadto co najmniej od 1895 r. Maria prowadziła działalność w ramach Wolnego Towarzystwa Ekonomicznego, do którego należał także jej mąż⁴⁸. Małżeństwo to było bezdzietne i najprawdopodobniej nie przetrwało próby czasu. Jesienią 1918 r. Maria nie wróciła z mężem do Polski, pozostała w sowieckiej Rosji. W lutym 1920 r. Więckowska za pośrednictwem osób trzecich korespondowała z naczelnikiem

⁴³ *Деятели революционного движения в России...*, t. 3, выпуск 1, s. 567; *Kółka socjalistyczne, gminy i Wielki Proletariat...*, s. 187, 202, 205.

⁴⁴ *Деятели революционного движения в России...*, t. 2: *Семидесятые годы*, выпуск 1: А–Е, составлен А.А. Шиловым, М.Г. Карнауковой, Всесоюз. о-во полит. каторжан и ссыльно-поселенцев, Москва 1929, s. 183.

⁴⁵ Z. Heryng, *X Pawilon...*, s. 79.

⁴⁶ Державний Архів Рівненської Облaсті (Рівне), ф. 171: Острожско-Рувенский деканат г. Острог Волинской губернии 1828–1903, оп. 1, д. 37, Метрические экстракты Острожского и Ровенского деканатов 1854 – 25 января 1900 г., к. 618V–619R (akt chrztu Marii Markiewicz, nr 44).

⁴⁷ *Деятели революционного движения в России...*, t. 2, выпуск 3: М–Р, составлен А.А. Шиловым, М.Г. Карнауковой, Всесоюз. о-во полит. каторжан и ссыльно-поселенцев, Москва 1931, s. 881–882; *Российский медицинский список изданный Управлением главного врачебного инспектора Министерства внутренних дел на 1916 год*, Упр. гл. врачебного инспектора М-ва внутренних дел, Петроград 1916, s. 621; *Notatki. Aleksander Więckowski...*, s. 7.

⁴⁸ *Отчет о действиях Императорского вольного экономического общества за 1895 год*, Вольное экономическое общество, Санкт-Петербург 1896, s. 188.

wydziału w Ministerstwie Zdrowia Publicznego Wacławem Gawłowskim w sprawie zakupu w Polsce książek medycznych i przekazania ich do Rosji⁴⁹.

W ramach zesłania na Syberię Więckowski został skierowany do gminy nowosiolowskiej okręgu minusińskiego guberni jeniisejskiej, skąd we wrześniu 1882 r. przeniesiono go do wsi Abakanskoje (również w okręgu minusińskim), gdzie przedłużono jego zesłanie o 4 lata⁵⁰. Więckowski mieszkał również w dawnej stancyi kozackiej Karatuzkoje (Karatuz), gdzie przebywał wraz z żoną, a także w Minusińsku⁵¹. W pierwszym okresie zesłania kierował fabryką mydła założoną w Minusińsku przez powstańca styczniowego Narcyza Wojciechowskiego⁵². W latach 1884–1885 współpracował z tamtejszym Muzeum Krajoznawczym⁵³. Od maja do września 1884 r. wraz z zesłańcem Dymitrem Klemencem, znanym mu z działalności w organizacji Ziemia i Wolność oraz z wydawania „Начала”⁵⁴, uczestniczył w wyprawie badawczej w górę rzeki Abakan, podczas której opracował topografię terenu. Wyprawa została sfinansowana przez Zachodnio-syberyjski Oddział Imperatorskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego, a pozyskane materiały (w tym minerały i artefakty przyrodnicze) przekazano do Muzeum Krajoznawczego w Minusińsku⁵⁵.

Z zesłania Więckowski powrócił do stolicy Królestwa Polskiego i zatrudnił się jako inżynier w Warszawskiej Fabryce Stali na Nowej Pradze. W październiku 1886 r., podczas nadzorowania na zlecenie firmy prac przy usuwaniu zniszczonego mostu przez Wisłę, został aresztowany pod zarzutem pracy konspiracyjnej i osadzony w twierdzy⁵⁶.

Zbiegło się to z opublikowaniem 2 października 1886 r. w Warszawie pierwszego numeru tygodnika „Głos”, którego Więckowski był współorganizatorem i współredaktorem⁵⁷. W redakcji ścierały się różne poglądy, począwszy od narodowych, reprezentowanych przez takich ludzi jak Jan Ludwik Popławski

⁴⁹ *Dokumenty do historii stosunków polsko-sowieckich 1918–1945*, red. serii M. Wołos, t. 1: 1918–1926, cz. 1: *Polska między Rosją „białą” a „czerwoną” (listopad 1918 – marzec 1921)*, red. J.J. Bruski, M. Wołos, Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia, Warszawa 2020, dok. 144, s. 300.

⁵⁰ *Деятели революционного движения в России...*, t. 2, выпуск 1, s. 183.

⁵¹ *Ibidem*, t. 2, выпуск 3, s. 881–882; *Korespondencje „Gaz. Nar.”*, „Gazeta Narodowa” (Lwów) 1881, nr 280, s. 2; *Socjaliści polscy znajdujący się na wygnaniu w Syberji*, „Praca. Dwutygodnik Poświęcony Sprawom Klas Pracujących” (Lwów) 1881, nr 16, s. 61.

⁵² С.В. Леончик, *Спасение – только в единстве. Нарциз Войцеховский – ссыльный участник восстания 1863 г.*, [w:] *Поляки в России: история и современность*, ред. кол. Х. Граля, А.Л. Петровский, А.И. Селицкий (отв. ред.), Кубан. гос. ун-т, Краснодар 2007, s. 58.

⁵³ Z. Wasilewski, *Muzea prowincjonalne*, cz. 1: *Na Syberji, na krańcach Syberji*, „Głos. Tygodnik Literacko-Społeczno-Polityczny” (Warszawa) 1891, nr 39, s. 460–462.

⁵⁴ *Деятели революционного движения в России...*, t. 2, выпуск 2: *Ж–Л*, составлен А.А. Шиловым, М.Г. Карнауковой, Всесоюз. о-во полит. каторжан и ссыльно-поселенцев, Москва 1930, s. 576–577; E. Zaleski, *Mouvements ouvriers et socialistes (chronologie et bibliographie). La Russie*, t. 1: 1725–1907, Les Éditions Ouvrières, Paris 1956, s. 42.

⁵⁵ Ф.Я. Кон, *Исторический очерк Минусинского местного музея за 25 лет (1877–1902)*, Типо-лит. Имп. ун-та, Казань 1902, s. 73; В.А. Обручев, *Избранные работы по географии Азии*, t. 2, Географгиз, Москва 1951, s. 314–315.

⁵⁶ *Korespondencja „Nowej Reformy”*, „Nowa Reforma” (Kraków) 1886, nr 235, s. 1.

⁵⁷ T. Kulak, *Jan Ludwik Popławski. Biografia polityczna*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków 1994, s. 80–82; J. Hłasko, *Wspomnienia*, oprac., wstęp i koment.

czy (nieco później) Roman Dmowski, aż po „społeczno-radykalne”, którym hołdowali Więckowski i Heryng⁵⁸. Stanisław Grabski natomiast napisał, że do czasu współpracy z „Głosem” bohater tego tekstu pozostawał wiernym spadkobiercą idei Joachima Lelewela i Maurycego Mochnackiego⁵⁹. Maria Złotorzycka twierdzi, że na ideologię powstającego pisma oddziaływało rosyjskie „narodnicztwo”, pod którego wpływem pozostawali wówczas zarówno Popławski, jak i Więckowski. Temu ostatniemu autorka nie szczędi pochwał jako „najpoważniejszemu i najbardziej wyrobionemu publicyście „Głosu”⁶⁰. Od numeru 26 Więckowski pod pseudonimem „T. Wroński” prowadził na łamach tego periodyku stałą rubrykę felietonów pt. „Z Obcego Świata”⁶¹. Pracował też nad tłumaczeniem z angielskiego książki George’a Henry’ego Lewesa *Zagadnienia ducha i życia*, mającym się ukazać w ramach serii Wydawnictwa T.T. Jeża⁶². Chodzi tu o Zygmunta Miłkowskiego ps. „Teodor Tomasz Jeż”, należącego do grona współpracowników tygodnika⁶³, będącego m.in. członkiem Towarzystwa Demokratycznego Polskiego i twórcą demokratyczno-niepodległościowej Ligi Polskiej (1887–1893). Do zarządu Ligi weszła wówczas – oprócz Więckowskiego – spora część środowiska „Głosu”, jak np. Jan Ludwik Popławski, Józef Karol Potocki, Bolesław Hirszfeld. Wymienieni włączyli się ponadto w prace związanego z Ligą Polską tajnego stowarzyszenia „Łączność”, szerzącego w latach 1888–1893 idee demokratyczne w społeczeństwie polskim⁶⁴.

W stolicy imperium

W 1888 r. Więckowski wyprowadził się z Warszawy do Petersburga, najpewniej z powodu zaoferowanej mu tam lepiej płatnej posady. Utrzymywał jednak intensywne kontakty z krajem, m.in. publikując na rozmaite tematy w „Głosie”⁶⁵

M. Sikorska-Kowalska, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2016, s. 8–9, 14–15, 95–96; Informator, *Założyciele „Głosu”*, „Niepodległość” 1933, t. 3, s. 171–173.

⁵⁸ S. Grabski, *Pamiętniki*, t. 1, oprac. i wstęp W. Stankiewicz, „Czytelnik”, Warszawa 1989, s. 38.

⁵⁹ S. Grabski, *Ś.p. Aleksander Więckowski*, „Kurjer Polski” 1919, nr 246, s. 4.

⁶⁰ M. Złotorzycka, *Józef Karol Potocki (1854–1898)*, „Niepodległość” 1939, t. 20, s. 240–241, 244–246, 248–249 (stąd cytaty).

⁶¹ *Głos. Tygodnik Literacko-Społeczno-Polityczny. Spis Rzeczy 1886 (Kw. IV) i 1887*, wyd. Bracia Jeżyńscy (dawniej J. Ungra), Warszawa 1887, s. 4.

⁶² G.H. Lewes, *Zagadnienia ducha i życia. Podstawy przeświadczenia*, tłum. J.K. Potocki, Warszawa–Petersburg 1892. Książka ta ukazała się jako t. 6 Wydawnictwa im. T.T. Jeża. Więckowski zapewne zarzucił tłumaczenie, którym zajął się potem Potocki.

⁶³ *Głos. Tygodnik Literacko-Społeczno-Polityczny. Prospekt*, druk A. Pajewski, wyd. W. Kiersz, Warszawa 1886, s. 4.

⁶⁴ T. Wolsza, *Stowarzyszenie „Łączność” (1888–1893). U źródeł Ligi Narodowej*, „Dzieje Najnowsze” 1987, nr 2, s. 3–35; E. Czajkowski, *Proces „Sokoła odeskiego” i tajnych związków polskich w Odesie w latach 1894 i 1895*, „Niepodległość” 1934, t. 9, s. 20.

⁶⁵ A. Więckowski, *Troglodytyzm umysłowy. (Kilka uogólnień pośpiesznych)*, „Głos. Tygodnik Literacko-Społeczno-Polityczny” 1888, nr 49, s. 588–590; idem, *Lud w programach demokratycznych*, ibidem, 1890, nr 23, s. 273–275; ibidem, 1890, nr 24, s. 288–289; ibidem, 1890, nr 27, s. 323–325; ibidem, 1890, nr 29, s. 347–348; ibidem, 1890, nr 31, s. 370–372; ibidem, 1890, nr 34, s. 409–411 (w tym cyklu 6 artykułów, m.in. polemika z poglądami Ludwika Krzywickiego).

i „Prawdzie”, a także biorąc udział w 1890 r. w Zjeździe Ligi Polskiej w Marcelinie⁶⁶. Jego przyjaciel Michał Łempicki napisał, że Więckowski już w Petersburgu „skupił koło siebie grono ludzi, którzy stanowili jakby filię redakcji «Głosu»”⁶⁷. Drogi Więckowskiego i „Głosu” rozeszły się w pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych z powodu ewoluowania tego środowiska ku endecji, czemu towarzyszył antysemityzm i coraz bardziej widoczny lojalizm wobec władz rosyjskich⁶⁸. Było to zresztą rozejście obopólne, bowiem ówczesna redakcja „Głosu”, podobnie jak współpracujący z nią Dmowski, wyciągnęła z kontaktów Więckowskiego z rosyjską lewicą rewolucyjną wnioski o jego oderwaniu od ojczyznych problemów. Skutek był taki, że nie tylko Dmowski, ale i Popławski zerwali z nim stosunki⁶⁹.

W latach dziewięćdziesiątych XIX w. Więckowski kontaktował się również z szeregiem działaczy socjalistycznych młodszego pokolenia, w tym z przyszłą żoną Piłsudskiego Marią z Koplewskich Juszkiewiczową, Stanisławem Wojciechowskim, Leonem Wasilewskim⁷⁰. Wedle Władysława Pobóg-Malinowskiego za sprawą licznych spotkań w Petersburgu Więckowski miał wpływ na kształtowanie patriotycznej postawy Wasilewskiego⁷¹. Z kolei Adam Próchnik postawił tezę, że nasz bohater wcale nie oddziaływał na przyszłego szefa polskiej dyplomacji w duchu socjalistycznym, ale raczej kierował go w stronę ruchu ludowego, mając na uwadze oddziaływanie środowiska „Głosu” oraz kontakty z Marią i Bolesławem Wysłouchami⁷². Nie należy odrzucać tej interpretacji. Chociaż Więckowski publikował w socjalistycznym „Przedświcie”⁷³, robił to pod pseudonimem i z powodów taktycznych odnosił się raczej powściągliwie do głoszonych tam przez Polską Partię Socjalistyczną (PPS) haseł niepodległości Rzeczypospolitej⁷⁴. To ważny punkt odniesienia w związku z jego późniejszą postawą.

Zob. M. Stokowa, *Uwagi wstępne*, [w:] „Głos” 1886–1899. *Bibliografia zawartości*, red. M. Stokowa, oprac. Z. Biłek et al., Zakład im. Ossolińskich, PAN, Wrocław 1955, s. V–XLI, 151, 164, 283, 356, 366, 534.

⁶⁶ *Liga Narodowa (1893–1928). Wybór relacji*, wybór, wstęp i oprac. T. Sikorski, A. Wątor, Muzeum Historii Polski, Warszawa 2015, s. 112.

⁶⁷ M. Łempicki, *Ś.p. Aleksander Więckowski...*, s. 3.

⁶⁸ *Aleksander Więckowski*, „Robotnik” (Warszawa) 1919, nr 315, s. 2–3, gdzie napisano: „Podczas jednak, gdy większość dawnych «Głosowców» poszła w kierunku narodowo-demokratycznym, Więckowski pozostał postępowcem z pewnym socjalistycznym zabarwieniem”.

⁶⁹ M. Kułakowski, *Roman Dmowski w świetle listów i wspomnień*, Wydawnictwo Dębogóra, Dębogóra 2014, s. 139–140, 166.

⁷⁰ L. Wasilewski, *Wspomnienia 1870–1904 (1914). Fragmenty dziennika 1916–1926. Diariusz podróży po kresach 1927*, wstęp i oprac. J. Dufrat, P. Cichoracki, Wydawnictwo LTW, Łomianki 2014, s. 73, 79–80, 85, 269; A. Próchnik, *Leon Wasilewski w polskim ruchu socjalistycznym*, „Niepodległość” 1937, t. 16, s. 116.

⁷¹ W. Pobóg-Malinowski, *Leon Wasilewski. Szkic biograficzny*, „Niepodległość” 1937, t. 16, s. 23–24.

⁷² A. Próchnik, *Leon Wasilewski w polskim ruchu socjalistycznym...*, s. 116.

⁷³ *Nielegalny, Akcja konstytucyjna ziemstw rosyjskich w Petersburgu*, „Przedświt” (Kraków) 1904, nr 10–12, s. 435–442. Zob. *Słownik pseudonimów i kryptonimów pisarzy polskich oraz Polski dotyczących*, t. 3: *Wykaz nazwisk pisarzy*, oprac. A. Bar, W.T. Wiślocki, T. Godłowski, Krakowskie Koło Związku Bibliotekarzy Polskich, Kraków 1938, s. 124.

⁷⁴ S. Wojciechowski, *Moje wspomnienia*, t. 1, Książnica Atlas, Lwów–Warszawa 1938, s. 107.

Najpewniej w 1892 r. Więckowski poznał Józefa Piłsudskiego, który wrócił z pięcioletniego zesłania na Syberię⁷⁵. Na ich zażyłą znajomość zwraca uwagę relacja Wojciechowskiego, z której wynika, że połączyła ich pewna wizja polityczna. Więckowski sformułował ją krótko: „wziąć za łeb ruch rosyjski i poprowadzić go pod swoją komendą”⁷⁶. Piłsudski zaś w liście do Wojciechowskiego z 1895 r. ujął ją w następujących słowach: „trzymam się zasady, że centr polityki wewnętrznej w Rosji stanowczo przetrzucić trza by znad Newy nad Wisłę i najwyraźniej to przeniesienie uwidocznić dla całego świata. Za łeb więc wziąć musimy każdą opozycję i zaprząć ją do naszego rydwanu”⁷⁷. Optymizm tej wizji gasił Wojciechowski, odpowiadając Piłsudskiemu w liście z czerwca 1896 r.: „za dużo w Tobie Aleksandra siedzi”⁷⁸. W świetle działalności Więckowskiego nasuwa się wniosek, że ta śmiała, choć może zbyt idealistyczna koncepcja była konsekwentnie realizowana. W korespondencji Piłsudskiego z połowy lat dziewięćdziesiątych Więckowski pojawia się jako osoba opiniująca różnych ludzi czy też brana pod uwagę przy opracowywaniu taktyki postępowania wobec Rosjan. Przytoczmy tu jeden przykład, dobrze zresztą oddający zamiary Piłsudskiego. W liście do Centralizacji Związku Zagranicznego Socjalistów Polskich z 7 września 1895 r. towarzysz „Wiktor” pisał: „Myślę wyzyskać ich [tj. rosyjskich liberałów – przyp. B.G., M.W.] o tyle, żeby się opłacała cała frajda, a potem adieu, chyba, że zechcą najzupełniej wyraźnie określić swój stosunek do naszego programu i wystąpić publicznie w jego obronie, wtedy gotowym tych liberałów utrzymać, choćby przez wzgląd na «maklera» [tak określił Więckowskiego – przyp. B.G., M.W.]”⁷⁹.

Na przełomie XIX i XX stulecia Więckowski prowadził działalność polityczną w kręgach rosyjskich, utrzymując szerokie kontakty wśród petersburskiej lewicy, jak również w środowiskach demokratycznych. Był zapraszany do skupiającego postępowych i radykalnych inteligentów salonu pisarki i pedagogki Jelizawiey Wodowozowej oraz jej męża historyka, zarazem współzałożyciela partii ludowych socjalistów (Трудовая народно-социалистическая партия) Wasilija Siemiewskiego, w którym bywali m.in. teoretyk ruchu narodnickiego Nikołaj Michajłowski, socjolog, ekonomista i tłumacz dzieł Karola Marksa Nikołaj Danilson, przedstawiciele liberalnego narodnictwa Aleksandr Skabiczewski i Wasilij Woroncow czy historyk literatury Siemion Wiengierow⁸⁰.

Więckowski od 1895 r. był członkiem dwóch wydziałów działającego w szerokim zakresie programowym Wolnego Towarzystwa Ekonomicznego przy Prospekcje Zabałkańskim w Petersburgu⁸¹. Z czasem został jego wiceprezesem.

⁷⁵ W. Sieroszewski, *Józef Piłsudski*, Departament Wojskowy Naczelnego Komitetu Narodowego, Piotrków 1915, s. 20; W. Pobóg-Malinowski, *Józef Piłsudski 1867–1914*, posł. P. Cichoracki, Wydawnictwo LTW, Łomianki 2015, s. 90–91.

⁷⁶ S. Wojciechowski, *Moje wspomnienia...*, s. 107.

⁷⁷ *Listy Józefa Piłsudskiego*, oprac. W. Pobóg-Malinowski, L. Wasilewski, „Niepodległość” 1936, t. 13, s. 306.

⁷⁸ S. Wojciechowski, *Moje wspomnienia...*, s. 108.

⁷⁹ *Listy Józefa Piłsudskiego...*, s. 307.

⁸⁰ L. Wasilewski, *Wspomnienia...*, s. 72–73.

⁸¹ *Отчет о действиях Императорского вольного экономического общества за 1895 год...*, s. 5, 116, 139, 178, 188.

W siedzibie Towarzystwa zbierał się od stycznia 1904 r. nielegalny Związek Wyzwolenia (Союз освобождения), do którego Więckowski również należał, będąc członkiem rady⁸². Ten liberalny związek skupiał organizacje opozycyjne dążące do demokratyzacji Rosji i wprowadzenia swobód obywatelskich, które to zrzeszenia nieco później określano jako Związek Wszystkich Związków (Союз союзов). Na tej płaszczyźnie Więckowski współpracował m.in. z historykiem Pawłem Milukowem, działaczem i teoretykiem liberalizmu rosyjskiego Piotrem Struwe, liberałami księciem Pawłem Dołgorukowem i Aleksandrem Gucz-kowem⁸³. Były to osoby, które po zmianach rewolucyjnych stały się liderami Partii Konstytucyjno-Demokratycznej (Конституционно-демократическая партия, tzw. kadeci) i Związku 17 Października (Союз 17 Октября). Ich idee Więckowski przekazywał w kraju podczas spotkań i wieców organizowanych w Warszawie przez grupę „Kuźnica”⁸⁴. Późnym latem 1904 r. Więckowski uczestniczył w konferencji inteligencji zwołanej w Zakopanem w sprawie opracowania wspólnego programu niepodległościowego dla Królestwa Polskiego w związku ze spodziewanymi zmianami politycznymi w Rosji spowodowanymi wybuchem wojny japońsko-rosyjskiej⁸⁵. Byli tam obecni m.in. Stefan Żeromski, Ludwik Krzywicki, Gustaw Daniłowski, Heryng⁸⁶ i najpewniej Piłsudski⁸⁷, który zdążył już wrócić z Japonii.

Działalność Więckowskiego wyraźnie się wzmogła w okresie pierwszej rosyjskiej rewolucji. W kwietniu 1905 r. wraz z Heryngiem uczestniczył we Wszechrosyjskim Zjeździe Dziennikarzy w Petersburgu (140 członków), reprezentując klub postępowej polskiej prasy. Utworzono wówczas Związek Pisarzy, a Więckowski został wybrany do jego dziesięcioosobowego Komitetu Centralnego jako przedstawiciel prasy prowincjonalnej⁸⁸. Z kolei w dniach 5–7 maja 1905 r. Więckowski wziął udział w ogólnorosyjskim Zjeździe Inżynierów i Techników w Petersburgu, podczas którego polscy delegaci zażądali autonomii dla Królestwa Polskiego z sejmem w Warszawie wybranym w powszechnych wyborach. Zjazd zaakceptował te żądania⁸⁹. Więckowski przedstawił referat o celach i zadaniach Wszechrosyjskiego Związku Inżynierów i Techników. Jak zaznaczyła

⁸² Szerzej o tym ruchu zob. K.A. Соловьёв, *Союз освобождения. Либеральная оппозиция в России начала XX века*, Новое литературное обозрение, Москва 2021.

⁸³ A.B. Островский, *Россия. Самодержавие. Революция*, t. 2, Товарищество научных изданий КМК, Москва 2020, s. 25–26. Szerzej zob. B. Szordykowska, *Partia Konstytucyjno-Demokratyczna wobec problematyki polskiej w Rosji w latach 1905–1907*, „Przegląd Wschodni” 2014, z. 1, s. 21–40; I. Spustek, *Polacy w Piotrogradzie 1914–1917*, PWN, Warszawa 1966, s. 370.

⁸⁴ W. Feldman, *Dzieje polskiej myśli politycznej...*, s. 305; T. Stegner, *Grupa „Kuźnica i jej działalność*, „Dzieje Najnowsze” 1980, nr 1, s. 54–55.

⁸⁵ K. Kelles-Krauz, *Listy*, t. 2, red. i wstęp F. Tych, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków 1984, s. 807, 818–819.

⁸⁶ T. Stegner, *Grupa „Kuźnica...*, s. 58.

⁸⁷ K. Kloc, *O Józefie Piłsudskim w Zakopanem raz jeszcze*, „Dzieje Najnowsze” 2019, nr 4, s. 278.

⁸⁸ *Wszechrosyjski Zjazd dziennikarzy*, „Kuryer Codzienny” (Warszawa) 1905, nr 105, s. 1–2.

⁸⁹ J. Piłatowicz, *Ruch stowarzyszeniowy inżynierów i techników polskich do 1939 r.*, t. 2: *Słownik polskich stowarzyszeń technicznych i naukowo-technicznych do 1939 r.*, Naczelna Organizacja Techniczna – Federacja Stowarzyszeń Naukowo-Technicznych. Główna Komisja FSNT NOT ds. Seniorów i Historii Ruchu Stowarzyszeniowego, Warszawa 2005, s. 452–453.

ówczesna prasa „Obrady Zjazdu odbywały się w Terriokach pod osłoną praw finlandzkich”⁹⁰. Wiosną 1905 r. Więckowski znalazł się w zarządzie Związku Wszystkich Związków powołanego z inicjatywy Związku Wyzwolenia w celu masowego nacisku na rząd wymuszającego wprowadzenie zmian demokratycznych⁹¹. Podczas zebrania zarządu Związku Wszystkich Związków w mieszkaniu Milukowa (7 sierpnia 1905) Więckowski został aresztowany wraz z grupą kilkunastu osób⁹². Jego zatrzymanie sparaliżowało na pewien czas działalność Wszechrosyjskiego Związku Inżynierów i Techników oraz zarządzanego przez tę organizację Związku Związków Zawodowych, do których zarządów wówczas należał⁹³. Po uwolnieniu Więckowski działał dalej, m.in. wziął udział w zebraniu inteligencji petersburskiej zwołanym 17 marca 1906 r. w sali Klubu Szlacheckiego, na którym – tuż przed wejściem policji i aresztowaniami – zdążono powołać Ligę Wykształcenia⁹⁴.

W czasie pierwszej rosyjskiej rewolucji, a także po jej zakończeniu, Więckowski brał aktywny udział w spotkaniach polskiego komitetu wyborczego do Dumy Państwowej Imperium Rosyjskiego i w wiecach wyborczych w Petersburgu, przemawiając na nich razem z m.in. prawnikiem i generałem Aleksandrem Babiańskim, adwokatem i historykiem prawa Bolesławem Olszamskim czy pomocnikiem adwokackim Henrykiem Lewestamem⁹⁵. Optował za Partią Konstytucyjno-Demokratyczną, a wedle niektórych przekazów był jej członkiem⁹⁶. Partia ta została utworzona jesienią 1905 r. w wyniku połączenia organizacji, z którymi Więckowski współpracował w ramach Związku Wyzwolenia i tzw. grupy ziemców-konstytucjonalistów, wchodzącej do Związku Wszystkich Związków⁹⁷.

Jak zaznacza Wilhelm Feldman, Więckowski „zaczął propagować założenie organizacji polskiej celem przystosowania się do nowych warunków i zdobycia maximum swobód autonomicznych dla kraju przy pomocy stronnictw Rosji postępowej”⁹⁸. Powstał wówczas założony przez Ludwika Krzywickiego i Aleksandra Świętochowskiego liberalny Związek Postępowo-Demokratyczny (1905), a po transformacjach – Polskie Zjednoczenie Postępowe (1907). Więckowski utrzymywał kontakty z tymi organizacjami m.in. przez Herynga. Aktywnie

⁹⁰ *Kronika*, „Kuryer Codzienny” (Warszawa) 1905, nr 119, s. 3.

⁹¹ А.В. Островский, *Россия...*, t. 1, s. 622–623.

⁹² *Ibidem*, t. 2, s. 25–26.

⁹³ *Ibidem*, t. 1, s. 622–623.

⁹⁴ *Liga Wykształcenia*, „Nowa Gazeta” 1906, nr 134, s. 2.

⁹⁵ *Kurjer nadnewski. Wobec wyborów*, „Kraj. Tygodnik Polityczno-Społeczny” (Petersburg) 1906, nr 1227, s. 11–12; *Kurjer nadnewski. Wiece polskie w Petersburgu*, *ibidem*, 1906, nr 1235, s. 11; *Z życia kolonii polskiej w Petersburgu*, „Nowa Gazeta” 1909, nr 440, s. 2; *W Petersburgu*, *ibidem*, 1912, nr 484, s. 2.

⁹⁶ B. Petrozolin-Skowrońska, *Z dziejów liberalizmu polskiego. Partie liberalno-demokratyczne inteligencji w Królestwie Polskim, 1905–1907*, „Dzieje Najnowsze” 1971, nr 3, s. 24.

⁹⁷ Ф.А. Селезнёв, *Либералы и социалисты – предшественники кадетской партии*, „Вопросы истории” 2006, nr 9, s. 22–35; В.В. Шелохаев, *Конституционно-демократическая партия в России и эмиграции*, *Политическая энциклопедия*, Москва 2015.

⁹⁸ W. Feldman, *Dzieje polskiej myśli politycznej...*, s. 305.

zaangażował się w akcję wiecową organizowaną przez te środowiska w Królestwie Polskim między 18 stycznia a 17 lutego 1907 r. Podczas wielotysięcznych spotkań w sali filharmonii warszawskiej przedstawiał program Polskiego Zjednoczenia Postępowego, konfrontując go z programem narodowej demokracji i rosyjskiej skrajnej prawicy⁹⁹, omawiał bieżącą sytuację w Rosji¹⁰⁰ i tłumaczył idee samorządności w państwie konstytucyjnym, akcentując wprowadzenie autonomii dla Królestwa Polskiego w celu „ostatecznego uregulowania stosunków polsko-rosyjskich”¹⁰¹. Więckowski wyłożył swój program w następujący sposób: „Możemy spodziewać się uzyskania jej [tj. autonomii Królestwa Polskiego – przyp. B.G., M.W.] tylko drogą sojuszków. O komendzie partyj rosyjskich nie ma mowy. Nakazy może nam dawać tylko kraj nasz. Ale ponieważ siłą w obecnej chwili nie możemy wywalczyć praw, musimy szukać sprzymierzeńców. Tymi są dla nas: wszystkie żywoły społeczeństwa rosyjskiego, stojące w opozycji nieprzejednanej względem biurokracji. Stosunkiem naszych posłów w Dumie do rządu – musi być opozycja nieprzejednana”¹⁰². Namawiał Krzywickiego i prawdopodobnie Świętochowskiego, aby kandydowali do Dumy Państwowej¹⁰³. W opozycji wobec narodowej demokracji chciał wprowadzenia do Dumy polskich posłów liberalnych i postępowych, którzy staliby się sojusznikami kadetów¹⁰⁴. Akcja ta nie przyniosła oczekiwanych efektów, a w Kole Polskim w Dumie nadal dominowali przedstawiciele szeroko rozumianej prawicy.

Więckowski był postrzegany jako zdeklarowany przeciwnik narodowej demokracji z Dmowskim na czele. Jeden z jej przedstawicieli (najpewniej Józef Hłasko) pisał na ten temat: „Do kół o swoiście polskim charakterze żywił nienawiść i jakiś żal głuchy za to, że nie odbyły tej samej co on ewolucji”¹⁰⁵. Polityczne starcie Dmowski–Więckowski nie umknęło uwadze satyryków:

„P. Aleksander Więckowski (solo)
Dmowski cwaniak! – u Wittego
Gęgał niby dworski gach,
Że wnet zdusi rewolucję
Tu w Królestwie rach – ciach – ciach!
Witte, zaś że nie jest głupi,
Słuchał, co mu baje lach,
A gdy wreszcie go wysłuchał,
Dał mu nogą rach – ciach – ciach!

⁹⁹ *Zebranie przedwyborcze VIII okręgu. (Zorganizowane przez Zjednoczenie Postęp.)*, „Ludzkość. Gazeta Polityczna, Społeczna, Ekonomiczna i Literacka” (Warszawa) 1907, nr 47, s. 3–4.

¹⁰⁰ J.R., *Zebranie przedwyborcze VI okręgu. (Zorganizowane przez Zjednoczenie Postępowe)*, „Ludzkość. Gazeta Polityczna, Społeczna, Ekonomiczna i Literacka” 1907, nr 34, s. 2–3.

¹⁰¹ *Ostatnie wiece postępowe*, „Prawda. Tygodnik Polityczny, Społeczny i Literacki” (Warszawa) 1907, nr 8, s. 85.

¹⁰² Ibidem.

¹⁰³ L. Krzywicki, *Wspomnienia*, t. 3, „Czytelnik”, Warszawa 1959, s. 90.

¹⁰⁴ B. Petrozolin-Skowrońska, *Z dziejów liberalizmu polskiego...*, s. 24.

¹⁰⁵ *Notatki. Aleksander Więckowski...*, nr 262, s. 7.

P. Roman Dmowski (solo)
Ten Więckowski niegodziwy
Kłamię, kłamię, że aż strach,
On to właśnie Polskę sprzedac'
Chciałby zaraz rach – ciach – ciach!
W nim sprzedajna siedzi dusza,
Co nam może sprawić krach,
Jam jest czysty, jak niemowlę,
A on brudas rach – ciach – ciach!”¹⁰⁶.

Po rewolucji działalność polityczna Więckowskiego osłabła. Angażował się za to w szereg inicjatyw o charakterze społecznym i naukowym. Między innymi pracował wraz z prof. Janem Baudouin de Courtenay, Aleksandrem Ledniczym, prof. Leonem Petrażyckim oraz prof. Józefem Kazimierzem Ziemackim w komitecie jubileuszowym dla uczczenia czterdziestolecia pracy twórczej Aleksandra Świętochowskiego¹⁰⁷. Jesienią 1912 r. w Polskim Związku Lekarzy i Przyrodników w Petersburgu miał oparty na własnych badaniach odczyt pt. *Arytmologiczne związki między ciężarami atomowymi elementów*¹⁰⁸. Praca ta została oceniona przez prof. Henryka Merczynga jako odkrywająca „rąbek tajemnic natury dających może klucz do odkrycia nowych praw nią rządzących”¹⁰⁹. Więckowski interesował się naukami ścisłymi (zwłaszcza chemią i fizyką) oraz społecznymi, co mogło mu otworzyć drogę do pracy naukowej¹¹⁰. Publikował jednak niewiele, co podkreślali jego znajomi, dodając niekiedy, że był człowiekiem bardzo uzdolnionym, ale marnującym przymioty umysłu. Michał Łempicki tuż po śmierci Więckowskiego pisał: „Spuścizny literackiej, publicystycznej lub naukowej pozostawił po sobie mało: w skromnym jego mieszkaniu stoi tylko szafa wypełniona rękopisami z rozmaitych dziedzin ludzkiej myśli; prac tych, niewątpliwie cennych, zawierających wiele trafnych spostrzeżeń, myśli, uwag, całych niemal teorii nie ogłaszał, ciągle je uzupełniając i wykańczając. Była to prawie jakaś manja, a wynikiem jej stało się, niestety, zwężenie kręgu, na który winna była promieniować niepospolita indywidualność zmarłego”¹¹¹.

Jeszcze przed wybuchem pierwszej wojny światowej Więckowski zaangażował się w prace Klubu Robotniczego „Promień” (organizacja została oficjalnie zarejestrowana jako Petersburskie Zjednoczenie Polskie „Promień”). Celem aktywności członków tego stowarzyszenia była organizacja życia Polaków

¹⁰⁶ *Koncert nad koncertami przy akompanjamentie kocięj muzyki*, „Śmiałek” (Warszawa) 1907, nr 5, s. 4.

¹⁰⁷ *Uczczenie 40-letniej pracy Aleksandra Świętochowskiego*, „Nowa Gazeta” 1908, nr 28 (wyd. poranne), s. 2.

¹⁰⁸ *Życie naukowe polskie na obczyźnie i na Kresach*, „Nauka Polska” (Warszawa) 1919, s. 556.

¹⁰⁹ *Na obczyźnie. Doniosła praca naukowa*, „Kurjer Litewski” (Wilno) 1912, nr 260, s. 3.

¹¹⁰ *Notatki. Aleksander Więckowski...*, s. 4.

¹¹¹ M. Łempicki, *S.p. Aleksander Więckowski...*, nr 249, s. 3. Krytyczne opinie o Więckowskim jako o człowieku wielkich zdolności i małej efektywności zob. L. Krzywicki, *Wspomnienia...*, s. 202–205; za nim też L. Bazyłow, *Polacy w Petersburgu...*, s. 274–275.

pracujących zarówno w publicznych, jak i prywatnych zakładach czy urzędach, a także udzielanie pomocy materialnej oraz moralnej potrzebującym. Ta charytatywna organizacja miała charakter ponadpartyjny. Pierwszym jej prezesem był bliski Więckowskiemu gen. Babiański¹¹².

Niełatwo odpowiedzieć na pytanie, czym zawodowo zajmował się Więckowski podczas trzydziestoletniego pobytu w Petersburgu. Dysponujemy tylko szczątkowymi informacjami. Niewątpliwie wykonywał wyuczony zawód inżyniera technologa, skądinąd dający mu szerokie możliwości zatrudnienia w sektorach przemysłu, budownictwa, nieruchomości czy komunikacji, które wcale nieźle rozwijały się w ostatnich dziesięcioleciach istnienia Imperium Rosyjskiego. Niewykluczone, że początkowo był petersburskim przedstawicielem koncernu hutniczo-metalowego, należącego do spółki akcyjnej „Lilpop, Rau i Loewenstein” z siedzibą w Warszawie. Miała ona swoje udziały w Warszawskiej Fabryce Stali na Nowej Pradze, w której pracował krótko po powrocie z Syberii. Wedle lakonicznej informacji podanej przez Leona Wasilewskiego w liście do Marii Wysłouchowej w połowie 1895 r. Więckowski znalazł czasowe zatrudnienie przy budowie kolei¹¹³. Wszelkierne kontakty umożliwiała mu praca na stanowisku jednego z dyrektorów założonej w 1905 r. „Spółki partnerskiej w zakresie nieruchomości Petersburg–Jałta” (Петербургско-ялтинское товарищество недвижимостей). Firma ta, z siedzibą na Newskim Prospekcie 46, zajmowała się budowaniem całorocznych osiedli w bliskiej odległości od Petersburga. Jej bilans na 31 grudnia 1912 r. wyniósł 1 462 933 rubli¹¹⁴. Więckowski pracował też w spółce akcyjnej „Łachta” zajmującej się budownictwem oraz w zarządzie kompanii transportowej „Nadieżda” („Надежда”). Nikita Okuniew zapisał w swoim dzienniku: „Podwładni lubili go za prostolinijność i przystępność”¹¹⁵.

W 1912 r. Więckowski został petersburskim przedstawicielem Towarzystwa Przemysłowców Guberni Królestwa Polskiego. Inicjatywa objęcia przez niego tego stanowiska wyszła od znanego nam Michała Łempickiego, inżyniera górniczego, przedsiębiorcy i deputowanego do Dumy IV kadencji¹¹⁶. Dziękując za nią, Więckowski zaznaczył „przyczepienie mnie do sprawy, która, pomijając już, że mnie wielce interesuje, sama przez się otwiera mi niejaki widoki powrotu do Kraju”. Po kilku miesiącach zrezygnował jednak z funkcji na skutek trudnej komunikacji z Towarzystwem. Przekazał natomiast Łempickiemu szereg informacji na temat ówczesnej sytuacji górników w południowej Rosji,

¹¹² Т.М. Смирнова, *Польские общества в Санкт-Петербурге: конец XIX — начало XX века*, Издательство Европейский Дом, Санкт-Петербург 2013, s. 160–167.

¹¹³ Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, Dział Rękopisów (dalej: ZNO, DR), sygn. 7195/II, Korespondencja różnych osób z lat 1820–1932 ze zbioru Bolesława i Marii Wysłouchów, list L. Wasilewskiego do M. Wysłouchowej, 20 lipca 1895, k. 357.

¹¹⁴ М.И. Барышников, *Деловой мир Петербурга. Исторический справочник*, Изд-во „Logos”, Санкт-Петербург 2000, s. 342.

¹¹⁵ Н.П. Окунев, *Дневник москвича 1917–1924 в 2 книгах*, т. 1: 1917–1920, Издательство „Кучково поле”, Москва 1997, s. 99 (zapis z 23 października / 5 listopada 1919).

¹¹⁶ А.Б. Николаев, Н.Д. Постников, *Лемпицкий Михаил Михайлович (Михаил-Антон)*, [w:] *Государственная дума Российской империи 1906–1917. Энциклопедия*, РОССПЭН, Москва 2008, s. 339–340.

co było punktem odniesienia do problemów przemysłu górniczego w Zagłębiu Dąbrowskim¹¹⁷.

Wedle ustaleń Ludwika Hassa po pierwszej rewolucji rosyjskiej Więckowski – podobnie jak spore grono jego politycznych przyjaciół związanych z ruchem liberalno-demokratycznym (od kadetów po mienszewików) – znalazł się wśród członków rosyjskiej masonerii. Należał do loży działającej przy Wolnym Towarzystwie Ekonomicznym w Petersburgu¹¹⁸. Również Leon Chajn wymienia Więckowskiego wśród wolnomularzy „z rosyjskiej emigracji”, stawiając go obok takich osób jak Mirosław Arciszewski, A. Babiański, Ludwik Darowski, Ludwik Józef Evert, Hipolit Gliwic, Stefan Grostern, Marian Klott, Roman Knoll, Juliusz Łukasiewicz czy Józef Ziabicki, z którymi zetknął się w różnych okresach pobytu w Rosji¹¹⁹. Odrodzenie masonerii w Rosji po pierwszej rewolucji miało swoją specyfikę. Po okresie swego rodzaju konkurowania między lożami w 1912 r. nastąpiło ich zjednoczenie w ramach Wielkiego Wschodu Narodów Rosji, który stawiał sobie za cel walkę o polityczne wyzwolenie państwa spod jarzma tyranii, co bynajmniej nie było łatwe w warunkach nielegalnego charakteru loż. W rzeczywistości istniała sieć co najwyżej tolerowanych przez władze carskie organizacji. Rosyjscy masoni nie prowadzili tajnych obrad, nie rozbudowywali obrzędowości i nie posiadali niczego w rodzaju ponadnarodowego rządu, ale mieli rozległe stosunki w rozmaitych postępowych kołach imperium Romanowów¹²⁰. W rewolucyjnych czasach 1917 r. Więckowski korzystał z nawiązanych w tym środowisku kontaktów.

Wojna i rewolucja

W wyniku wybuchu pierwszej wojny światowej i szansy, jaką dawała ona na niepodległość Polski, Więckowski ponownie zintensyfikował swoją działalność polityczną oraz publiczną. Został jednym z organizatorów i znalazł się w zarządzie Polskiego Biura Informacyjno-Prasowego w Piotrogradzie, którego zadaniem było informowanie prasy i społeczeństwa rosyjskiego o dążeniu Polaków do niepodległości. Zainicjowane 7 lutego 1915 r. przez piotrogrodzką redakcję

¹¹⁷ ZNO, DR, sygn. 6870/II, Teki Łempickich. Korespondencja Michała Łempickiego (jun.) z lat 1885–1914. Listy od różnych osób. Lit. L-Ż, listy A. Więckowskiego do M. Łempickiego z 1 sierpnia (stąd cytaty), 27 września i 19 listopada 1912, k. 359–369.

¹¹⁸ L. Hass, *Działalność wolnomularstwa polskiego w latach 1908–1915 (w relacji pamiętnikarskiej M. Malinowskiego)*, „Kwartalnik Historyczny” 1967, nr 4, s. 1049; idem, *Rosyjskie wolnomularstwo lat 1906–1918 (fragment z dziejów liberalizmu w Rosji)*, „Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej” 1971, t. 7, s. 168; S. Grabski, *Pamiętniki...*, t. 1, s. 297.

¹¹⁹ L. Chajn, *Polskie wolnomularstwo międzywojenne*, „Dzieje Najnowsze” 1970, nr 4, s. 81; K. Skrzyński, *Wspomnienia 1891–1978*, oprac. M.A. Wolf, PWN, Rozpisani.pl, Adam Skrzyński-Paszko, Warszawa 2021, s. 139; Polonius, *Quelques informations sur la Franc-Maçonnerie en Pologne*, „Le Petit Oranais” (Oran) 1932, nr 261, s. 1, gdzie podano informację, że polscy masoni podczas pierwszej wojny światowej należeli do „partii aktywistów” o proniemieckim nastawieniu, z kolei masoni petersburscy mieli być zgrupowani wokół „Dziennika Petersburskiego”. Autor artykułu, w którym wymieniono też Więckowskiego, ewidentnie należał do przeciwników masonerii.

¹²⁰ В. Федюк, *Керенский*, Издательство Молодая гвардия, Москва 2009, s. 56–60.

„Głosu Polskiego”, Biuro to przygotowywało własne biuletyny prasowe zawierające informacje z prasy polskiej i obcej na temat kwestii polskiej oraz sytuacji wewnętrznej Rosji i innych krajów objętych wojną. Jego pracownicy tworzyli też „działy polskie” w dużych gazetach rosyjskich oraz organizowali publiczne odczyty¹²¹. Jesienią 1915 r. Więckowski wraz z gen. Babiańskim zainicjował utworzenie tajnego Polskiego Zrzeszenia Niepodległościowego (PZN), mającego za zadanie połączenie działań sił liberalno-demokratycznych. Weszli do niego m.in. Jan Barchwic, Jan Dąbrowski, Stefan Filipkowski, H. Gliwic, A. Lednicki, Stefan Mickiewicz, Władysław Rawicz-Szczerbo, Franciszek Skąpski¹²². Zrzeszenie nawiązało relacje z grupami stojącymi na gruncie aktywizmu. Stało się to w dużym stopniu pod wpływem kontaktów z członkami Polskiej Organizacji Wojskowej (POW) oraz klęsk ponoszonych przez Rosję na froncie (opuszczenie ziem polskich w 1915) i było równoznaczne z odejściem od haseł autonomii Królestwa Polskiego w ramach Imperium Rosyjskiego na rzecz niepodległości Polski. W wymiarze praktycznym taka postawa skutkowałą uznaniem Rady Regencyjnej, utworzonej przez państwa centralne w Warszawie w 1917 r., za legalną władzę polską¹²³.

Więckowski wraz z gen. Babiańskim zainicjował w grudniu 1915 r. utworzenie konspiracyjnego Koła Przyjaciół Niepodległości Polski (KPNP), skupiającego Rosjan i Polaków popierających niepodległość Rzeczypospolitej. Istniało ono do czasu jej odzyskania. Pierwsze posiedzenie Koła odbyło się w Hotelu Angielskim (Исаакиевская площадь) w Piotrogradzie, w pokoju zajmowanym przez Lednickiego. Prezesem został Władimir Kuźmin-Karawajew, a do zarządu weszli Nikołaj Niekrasow, Nikołoz (Nikołaj) Czcheidze, Aleksandr Kiereński, Nikołaj Sokołow, oraz ze strony polskiej Babiański, Dąbrowski, Filipkowski, Mickiewicz, Lednicki¹²⁴. Warto zaznaczyć, że spośród Rosjan związanych z KPNP cztery osoby znalazły się w 1917 r. na ministerialnych stanowiskach w Rządzie Tymczasowym: Kiereński, Niekrasow, Aleksandr Konowałow i Michał Tereszczenko¹²⁵.

O szerokich kontaktach Więckowskiego, dalece wykraczających poza kręgi lewicowe i demokratyczne, świadczy przykład uratowania od śmierci Fina

¹²¹ *Miscellanea*, „Rozwaga. Miesięcznik Społeczno-Literacki” (Warszawa) 1915, nr 3–4, s. 77; *Z Rosji. Polskie biuro prasowe informacyjne*, „Głos Lubelski. Pismo Codzienne” 1915, nr 100, s. 4; *Z Rosji. Polskie biuro informacyjno-prasowe*, „Gazeta Warszawska” 1915, nr 155, s. 2.

¹²² L. Bazyłow, *Polacy w Petersburgu...*, s. 425; M. Wrzosek, *Problem Wojska Polskiego w Rosji w latach 1917–1918*, „Studia Podlaskie” 1995, t. 5, s. 190.

¹²³ A. Miodowski, *Działalność polityczno-wojskowa polskich kręgów proaktywistycznych w Rosji w okresie międzyrewolucyjnym (marzec-listopad 1917 r.)*, „Białostockie Teki Historyczne” 2010, t. 8, s. 109; S. Grabski, *Pamiętniki...*, t. 1, s. 297; K. Skrzyński, *Wspomnienia...*, s. 197.

¹²⁴ A. Lednicki, *Pamiętnik 1914–1918*, Biblioteka Jagiellońska, „Księgarnia Akademicka”, Kraków 1994, s. 39; W. Trzciniński, *Uznanie niepodległości Polski przez Rosję*, „Niepodległość” 1933, t. 8, s. 301–302; A. Miodowski, *Działalność polityczno-wojskowa polskich kręgów...*, s. 112; I. Spustek, *Polacy w Piotrogradzie...*, s. 380–382; T.M. Смирнова, *Польские общества в Санкт-Петербурге...*, s. 239–240. Obie autorki podają rok 1916 jako datę powstania Koła, z kolei Ludwik Bazyłow przypisuje Więckowskiemu utworzenie Towarzystwa Przyjaciół Niezawisłości Polski w 1916 r., zapewne przekraczając nazwę i datę, zob. L. Bazyłow, *Polacy w Petersburgu...*, s. 425.

¹²⁵ A. Achmatowicz, *Akty rosyjskie z marca 1917 roku dotyczące Polski*, „Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej” 1986, t. 22, s. 72.

Mauritza Maexmontana, skądinąd wybitnego szermierza, którego syn pomagał działaczom niepodległościowym blisko związanym z Piłsudskim: Stanisławowi Downarowiczowi i Aleksandrowi Sulkiewiczowi. W 1915 r. Mexmontan (ojciec) został osadzony w Twierdzy Pietropawłowskiej oraz oskarżony przez władze carskie o zdradę stanu. Zrzucono na niego również odpowiedzialność za czyny syna. W jego sprawie interweniowała oficjalnym kanałem dyplomacja szwedzka, zaś kanałem nieoficjalnym – Więckowski, który wykorzystał znajomość z dowódcą Frontu Północnego gen. Nikołajem Ruzskim. Nieszczęsnemu Finowi zamieniono karę śmierci na 20 lat ciężkich robót. Został uwolniony z więzienia po rewolucji lutowej¹²⁶.

Po wybuchu rewolucji lutowej w 1917 r. dynamikę zmian, a w gruncie rzeczy chaos panujący w Rosji, Więckowski ujął pragmatycznie: „bo władza leży na ulicy i kto ją pierwszy podniesie, ten będzie ją miał”¹²⁷. W dniu 5/18 marca pośpiesznie przeprowadzono przekształcenie PZN w Polski Komitet Demokratyczny w Piotrogradzie (PKD), opowiadający się otwarcie za niepodległością Polski i reprezentujący sprawę polską przed rosyjskim Rządem Tymczasowym¹²⁸. Więckowski został faktycznym kierownikiem politycznym Komitetu, a jego członkowie szukali kontaktów z odciętymi liniami ziemiami polskimi, kierując swoje sympatie ku idei legionowej¹²⁹. Komitet już w dniu swojego powstania opublikował w prasie rosyjskiej komunikat o dążeniu do niepodległości Polski, a 8 marca wystosował pisemne poparcie dla rewolucji z wyrazami nadziei, że wolna Rosja uzna niepodległość państwa polskiego. Ponadto 12 marca Więckowski spotkał się w Pałacu Taurydzkim z przewodniczącym Piotrogradzkiej Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich (PRDRiŻ) Czcheidze, jego zastępcą Kiereńskim i przedstawicielami rosyjskiej lewicy, czym według Szymona Askenazego zadał „pierwsze pchnięcie ku śpiesznemu proklamowaniu niepodległości Polski”¹³⁰.

Zabiegi dyplomatyczne Więckowskiego i działania członków PKD przyniosły efekt w postaci rezolucji PRDRiŻ ogłaszającej prawo Polski do niepodległości (14/27 marca 1917). Historyk Marian Kukiel podkreślił nawet przemożną rolę Więckowskiego w proklamowaniu tej rezolucji „witającej Polskę jako niepodległą republikę ludową”¹³¹. Dwa dni później znalazła ona swoje potwierdzenie w cytowanej wyżej deklaracji Rządu Tymczasowego, napisanej przez Milukowa.

¹²⁶ NN, *Śp. Maurycy Mexmontan. Przyczynek do dziejów udziału Finlandczyków w walce o niepodległość Polski*, „Niepodległość” 1937, t. 15, s. 100–101; I. Heikinheimo, *Suomen elämäkerrasto*, Werner Söderström Osakeyhtiö, Helsinki 1955, s. 515–516.

¹²⁷ S. Grabski, *Rewolucja. Studium społeczno-psychologiczne*, Księgarnia Perzyński, Niklewicz, Warszawa 1921, s. 54.

¹²⁸ Idem, *Pamiętniki*, t. 2, s. 12–13, 307; H. Bartoszewicz, *Polskie ugrupowania polityczne w Rosji wobec problemu niepodległości Rzeczypospolitej (luty–listopad 1917 roku)*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne” 1999, nr 1, s. 49–53; D. Tarasiuk, *Polski Komitet Demokratyczny w Piotrogradzie*, 2017, <http://www.polskipetersburg.pl/hasla/polski-komitet-demokratyczny-w-piotrogradzie> (dostęp: 24.02.2024).

¹²⁹ H. Gliwic, *Trzech Aleksandrów. Ze wspomnień i wrażeń osobistych*, Warszawa [po 1933], s. 3–4.

¹³⁰ S. Askenazy, *Uwagi*, Księgarnia E. Wende, Warszawa 1924, s. 457–458.

¹³¹ M. Kukiel, *Dzieje Polski porozbiorowe 1795–1921, Spotkania*, Paris 1984, s. 602 (stąd cytat). Zob. W. Toporowicz, *Rosyjskie koła rządowe wobec kwestii polskiej w latach 1914–1917*, „Dzieje Najnowsze” 1972, nr 4, s. 43.

Akt ten został odnotowany przez traktat wersalski jako jedna z przesłanek do uznania niepodległości Polski¹³². Trzeba dodać, że Milukow jako minister spraw zagranicznych Rządu Tymczasowego wyrażał się o wiele bardziej powściągliwie jeszcze kilkanaście dni przed ogłoszeniem deklaracji, podczas rozmowy z ambasadorem Wielkiej Brytanii George'em Buchananiem. Był przeciwny niepodległości Polski, rzecz jasna ograniczonej do terytorium Królestwa Polskiego. Nie był też zwolennikiem formowania oddzielnej armii polskiej. Co najwyżej godził się na autonomię ziem polskich oraz posiadanie wojsk terytorialnych, będących częścią składową armii rosyjskiej. Jego poglądy traktowano jako oficjalne stanowisko Rządu Tymczasowego¹³³. Drugi z omawianych dokumentów był rezultatem pierwszego, co w niemałym stopniu wynikało z konkurencji pomiędzy RDRiZ a Rządem Tymczasowym w warunkach faktycznej dwuwładzy w ówczesnej rewolucyjnej Rosji. Może Więckowski jako jedyny Polak miał na tyle szerokie kontakty w obu strukturach, aby móc skutecznie oddziaływać na rosyjskich polityków zasiadających tak w Radzie Delegatów, jak i w Rządzie Tymczasowym. Przygotowywał odpowiedni grunt także w środowiskach socjalistycznych i radykalnych¹³⁴. Potwierdzają to słowa prawnika Lucjana Altberga, który tak oto scharakteryzował bohatera tego tekstu: „odegrał bardzo wielką rolę w pierwszej rewolucji i miał w rządzie tymczasowym wielkie wpływy w owym czasie; liczono się z nim ogromnie. Szczególnie Kierenski radził się go i na jego zdaniu polegał i w tych sprawach zdanie Więckowskiego było dla Kiereńskiego i dla rządu tymczasowego miarodajne”¹³⁵.

W dniu 15 kwietnia 1917 r. nasz bohater reprezentował PKD i przemawiał w jego imieniu podczas inauguracyjnego posiedzenia Komisji Likwidacyjnej ds. Królestwa Polskiego (KL) w Pałacu Zimowym¹³⁶. Jako członek tej Komisji został zaproszony do pracy w Wydziale III ds. Jeńców Wojskowych i Cywilnych Narodowości Polskiej. Współpracował wówczas m.in. z Bohdanem Kutyłowskim i gen. Janem Jacyną¹³⁷. Doświadczenie tam zdobyte zaprocentowało w 1919 r., podczas rozmów ze stroną sowiecką na temat uwolnienia obywateli

¹³² W. Trzciński, *Z minionych dni Polski Podziemnej (1905–1918)*, przedm. L. Krzywicki, Stowarzyszenie Byłych Więźniów Politycznych, Warszawa 1937, s. 95–96.

¹³³ *Документы и материалы по истории советско-польских отношений*, t. 1: *Февраль 1917 г. – ноябрь 1918 г.*, Издательство АН СССР, Москва 1963, s. 35–36 (także przypis 1).

¹³⁴ H. Gliwic, *Trzech Aleksandrów...*, s. 3; L. Kozłowski, *Rewolucja rosyjska i niepodległość Polski*. (*Geneza aktu 30 marca*), Polskie Towarzystwo Wydawnicze „Zjednoczenie”, Warszawa 1922, s. 30–31.

¹³⁵ *Proces Lednickiego. Fragment z dziejów odbudowy Polski 1915–1924*, wstęp i przypisy Z. Wasilewski, Księgarnia Perzyński, Niklewicz, Warszawa 1924, s. 344 (w źródle jako Julian Altberg).

¹³⁶ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej: AAN), Centralny Komitet Obywatelski Królestwa Polskiego (w Piotrogradzie) (dalej: CKO), sygn. 561, *Dziennik uroczystego posiedzenia Komisji Likwidacyjnej do spraw Królestwa Polskiego*, k. 44–50 (tu krótkie przemówienie Więckowskiego); *Dziennik uroczystego posiedzenia Komisji Likwidacyjnej do spraw Królestwa Polskiego*, [w:] *Z dokumentów chwili*, „Ojczyzna i Postęp” (Warszawa) 1917, nr 84, s. 3–21; W. Toporowicz, *Komisja Likwidacyjna do Spraw b. Królestwa Polskiego w 1917 r.*, „Z Dziejów Stosunków Polsko-Radzieckich. Studia i Materiały” 1972, t. 9, s. 13, 15.

¹³⁷ AAN, Przedstawicielstwo Rady Regencyjnej Królestwa Polskiego w Rosji (dalej: PRR), sygn. 2, Protokół nr 7 posiedzenia Komisji Likwidacyjnej do spraw Królestwa Polskiego w dniu 13 maja 1917 r., k. 3.

polskich zatrzymanych przez władze bolszewickie w charakterze zakładników i więźniów. Więckowski należał też do Rady Politycznej przy prezesie KL, reprezentując w niej PKD w ramach grupy demokratycznej, wraz z Lednickim, Grosternem i Baudouin de Courtenay¹³⁸.

W wyniku Zjazdu Demokracji Polskiej w Rosji, zwołanego w maju 1917 r. w Moskwie, Więckowski wszedł wraz ze Skąpskim do jego organu wykonawczego. Z kolei podczas II Zjazdu Demokracji Polskiej, do którego doszło w Piotrogradzie w dniach 6/12–19/25 października tego roku, został prezesem Naczelnego Komitetu Demokratycznego¹³⁹.

W świetle wymienionych wydarzeń rewolucyjnej rzeczywistości roku 1917 można by nieco żartobliwie określić Więckowskiego mianem człowieka wszędybylskiego. Wedle pamiętnikarskiego przekazu Wincentego Skubińskiego należał on do tej grupy demokratów, która nawoływała rodaków do solidaryzowania się z rewolucją lutową¹⁴⁰. Tak też czynił. Znalazł się m.in. w Komisji Rewizyjnej Centralnego Komitetu Obywatelskiego Królestwa Polskiego w Piotrogradzie (CKO), sprawdzającej raporty tej organizacji za lata 1915–1916. Pracował w niej od 1 czerwca do 17 sierpnia 1917 r. wraz z m.in. działaczem politycznym i gospodarczym Bolesławem Jałowieckim, a także z jej przewodniczącym, późniejszym prezesem Najwyższej Izby Kontroli Janem Żarnowskim¹⁴¹. Z kolei 7 czerwca 1917 r. wraz z Lednickim, Rawicz-Szczerbą i Skąpskim wziął udział w pierwszym posiedzeniu Narady Ekonomicznej, podczas którego postanowiono wytyczyć kierunki przyszłej polityki gospodarczej Polski i przygotować materiały do obrony sprawy polskiej na kongresie pokojowym. W sprawozdaniu z tego spotkania zapisano znamienne zdanie: „Przy wszystkich pracach mieć na widoku przede wszystkim maksymalne żądania: całkowitego zjednoczenia ziem polskich, posiadających własny brzeg morski; ale na wszelki wypadek wyjaśniać zarazem dla własnego użytku możliwość ekonomicznej egzystencji i przy osiągnięciu niezależności nie przez wszystkie dzielnice polskie”¹⁴². Warto dodać, że efektem tego posiedzenia było ogłoszenie przez Polskie Towarzystwo Prawników i Ekonomistów w Piotrogradzie konkursu na pracę naukową pt. *Widoki polskiego przemysłu i handlu na rynek rosyjski*. Do składu sędziowskiego Towarzystwo zaprosiło oprócz Więckowskiego również prof. L. Petrażyckiego i H. Gliwica¹⁴³.

¹³⁸ D. Tarasiuk, *Polski Obóz Narodowy w Rosji w latach 1917–1918*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2014, s. 130.

¹³⁹ M. Korzeniowski et al., *Leksykon uchodźstwa polskiego w Rosji w latach I wojny światowej*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2018, s. 401–402; D. Tarasiuk, *Polski Komitet Demokratyczny w Piotrogradzie...*; L. Bazyłow, *Polacy w Petersburgu...*, s. 428–429. W niektórych źródłach używano określenia „Naczelny Polski Komitet Demokratyczny”.

¹⁴⁰ W. Skubiński, „Promień” *petersburski*, „Niepodległość” 1934, t. 9, s. 438–439.

¹⁴¹ AAN, CKO, sygn. 13, Sprawozdanie z działalności CKO od początku istnienia do dnia 1 października 1916 zatwierdzone na posiedzeniu Rady Głównej w dniu 16/29 grudnia 1917, k. 1–48.

¹⁴² AAN, PRR, sygn. 8, Dziennik Uchwał Narady Ekonomicznej oraz Polskiej Narady Ekonomicznej i Rozrachunkowej, posiedzenia 1–55, czerwiec 1917 – lipiec 1918, Dziennik uchwał Narady Ekonomicznej I-sze posiedzenie dnia 7 czerwca 1917 r., k. 1–2.

¹⁴³ *Życie polskie. Konkurs polskiego T-wa Prawników i Ekonomistów w Piotrogradzie*, „Dziennik Polski” (Piotrogród) 1917, nr 360, s. 3.

W imieniu PKD bohater tego tekstu wystąpił z negatywnym stanowiskiem wobec koncepcji wydzielenia armii polskiej z wojsk rosyjskich. Dał temu wyraz 14 maja 1917 r., w trakcie narady z generałami narodowości polskiej Tadeuszem Bylewskim, Antonim Longinem Baranowskim i Władysławem Wejtką na posiedzeniu Komisji Wojskowej dla Formowania Oddziałów Polskich przy Sztabie Najwyższego Głównodowodzącego. W spotkaniu tym brali udział także Rosjanie – naczelnik sztabu 8. Armii gen. Iwan Romanowski i oficer sztabowy płk Michaił Karchanin¹⁴⁴. Było to stanowisko lojalne wobec Tymczasowej Rady Stanu Królestwa Polskiego, natomiast niezgodne tak z planami piłsudczyków, jak i z oficjalną postawą Rządu Tymczasowego po marcowej deklaracji. Niełatwo wytłumaczyć punkt widzenia Więckowskiego w tej kluczowej sprawie. Można postawić tezę, że on sam i przynajmniej część członków PKD przeszła na pozycje wybitnie aktywistyczne, widząc najlepsze rozwiązanie dla sprawy polskiej w poparciu mocarstw centralnych. Być może jednak Więckowski, znając dobrze poglądy przedstawicieli rosyjskich władz, ledwie kilka tygodni wcześniej wyjawione przez Milukowa ambasadorowi Buchananowi, działał z nadmierną dozą ostrożności. Niewykluczone, iż obawiał się użycia polskich formacji do walki w interesie Rosji, co wcale nie musiało być tożsame z interesem nieistniejącej jeszcze Rzeczypospolitej. Według przeciwników z prawej strony sceny politycznej – takich jak Stanisław Grabski – Więckowski podczas spotkania w Sztabie Generalnym podniósł argumenty dotyczące zdeorganizowania rosyjskich sił zbrojnych przez spontaniczny ruch wśród Polaków, a nawet kontrrewolucyjnego charakteru oddziałów polskich formowanych na terytorium byłego imperium Romanowów¹⁴⁵. Sprawa wymaga dalszych badań. Niewątpliwie natomiast postawa Więckowskiego miała wpływ na stosunek doń wielu ludzi. Był on bowiem kandydatem na stanowisko „komisarza spraw polskich” przy formujących się na terenie byłego Imperium Rosyjskiego polskich oddziałach, ale sprzeciwiły się temu kręgi wojskowe i środowiska narodowodemokratyczne¹⁴⁶. Przeciwnicy polityczni spod znaku endecji oskarżali go wprost o działanie w interesie Niemiec, akcentując, że był „ofiara zamętu umysłowego, który wytwarzało na tle ideałów międzynarodówki skrzyżowanie dwu odmiennych kultur polskiej i rosyjskiej. Osobniki tego typu nie umiały ostatecznie określić swojej narodowości, ani znaleźć poglądu na zadania historyczne któregokolwiek z tych narodów. Z tej rozterki korzystała myśl niemiecka”¹⁴⁷. Dopiero przewrót październikowy spowodował zmianę stanowiska PKD w sprawie polskiej armii i 21 listopada 1917 r. Więckowski był jednym z sygnatariuszy wsparcia dla działań Naczelnego Polskiego Komitetu Wojskowego, mających na celu utworzenie polskiej siły zbrojnej¹⁴⁸.

¹⁴⁴ *Proces Lednickiego...*, s. 22.

¹⁴⁵ W. Wojdyło, *Stanisław Grabski (1871–1949). Biografia polityczna*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2003, s. 148. Szerzej zob. A. Miodowski, *Geneza ukształtowania się negatywnego stanowiska wychodźczych ugrupowań demokratycznych wobec idei polskiego wojska w Rosji*, „*Studia Podlaskie*” 2002, t. 12, s. 229–245.

¹⁴⁶ *Proces Lednickiego...*, s. 144, 262, 291, 345–346, 412.

¹⁴⁷ *Notatki. Aleksander Więckowski...*, s. 4.

¹⁴⁸ *Materiały archiwalne do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. 1: marzec 1917 – listopad 1918, red. N. Gąsiorowska, oprac. A. Zatorski et al., „Książka i Wiedza”, Warszawa 1957, s. 469.

W trakcie I Zjazdu Wojskowych Polaków, odbywającego się w dniach 26 maja / 8 czerwca – 9 / 22 czerwca 1917 r. w Piotrogradzie, Więckowski pośredniczył w kontaktach pomiędzy Polakami a Rządem Tymczasowym, zwłaszcza znanym mu dobrze od lat premierem Kiereńskim¹⁴⁹. Jak podaje Waław Szczęsny, podczas jednego z poufnych spotkań „grupy peowiacko-niepodległościowej”, na którym omawiano program i taktykę Zjazdu, Więckowski wystąpił z propozycją wybrania Józefa Piłsudskiego na honorowego prezesa zgromadzenia. Argumentował to następująco: „uchwalenie honorowej prezesury dla Twórcy samodzielnego polskiego czynu zbrojnego podkreśli potrzebę samodzielności poczyniań Zjazdu. Przez wybór Komendanta uwypuklił się myśl, że tylko Polska Racja Stanu jest busolą obrad i prac Zjazdu. Ani chęć popierania polityki państw centralnych ani prokoalicyjne sympatie nie mają wpływać na decyzje delegatów Zjazdu. Wybór Komendanta będzie jednocześnie hołdem, złożonym Temu, kto najdoskonalej realizuje w sposób niezależny tęsknotę całego narodu do niepodległości”¹⁵⁰. Formalnie propozycję wyboru honorowego prezesa przedłożył Ignacy Matuszewski¹⁵¹. Wkrótce Piłsudski został aresztowany przez Niemców w wyniku „kryzysu przysięgowego”. Powiadomiona o tym Tymczasowa Rada Stanu natychmiast (22 lipca) przygotowała pismo adresowane do generał-gubernatora warszawskiego Hansa Hartwiga von Beselera. Zaznaczono w nim, iż „posądzenie bryg. Piłsudskiego o chęć przejścia na stronę Rosji i wystąpienia tym sposobem czynnie przeciwko dotychczasowym towarzyszom broni, do których zorganizowania tak wybitnie się przyłożył, jest absolutnie bezpodstawne. Fakt, że nie zaprotestował on publicznie przeciwko ogłoszeniu go wodzem oddziałów polskich w Rosji, nie może służyć za dostateczną podstawę do takiego posądzenia, albowiem – jak się okazało – sama pogłoska o rzekomem obraniu go na wodza była tylko zwykłą plotką dziennikarską, na którą reagować nie ma potrzeby”¹⁵². Pismo nie odniosło żadnego skutku.

Wobec aresztowania i osadzenia Komendanta w Magdeburgu Więckowski wraz ze stojącym na czele POW w Rosji Skąpskim przygotowali plan jego uwolnienia, który uzyskał akceptację Rady Regencyjnej oraz zgodę von Beselera¹⁵³. W październiku 1918 r., podczas pobytu w Berlinie, Skąpski został poinformowany wraz z przedstawicielem Rady Regencyjnej w Berlinie hr. Adamem

¹⁴⁹ *Proces Lednickiego...*, s. 142; S. Grabski, *Pamiętniki...*, t. 2, s. 15–21, który napisał, że Więckowski podczas Zjazdu nie zabierał osobiście głosu, ale „reżyserował opozycję przeciwko tworzeniu wojska polskiego na terenie Rosji”.

¹⁵⁰ *Kwestja wojska polskiego w Rosji w 1917 r. Przyczynek do historii związków i zjazdu Polaków wojskowych z b. armji rosyjskiej oraz do dziejów ruchu niepodległościowego i polityki polskiej w Rosji*, oprac. W. Szczęsny, red. M. Bilek et al., Warszawa 1936, s. 127–128.

¹⁵¹ A. Miodowski, *Sprawozdanie z I Ogólnego Zjazdu Delegatów Wojskowych Polaków w Rosji (7.06 – 22.06.1917 r.)*, „Studia Podlaskie” 2000, t. 10, s. 233–279; M. Wołos, *Marszałek Józef Piłsudski i pułkownik Ignacy Matuszewski. Kilka refleksji o wzajemnych relacjach*, „Pamięci i Sprawiedliwości” 2022, nr 1, s. 455.

¹⁵² AAN, Tymczasowa Rada Stanu w Warszawie, sygn. 4, pismo Tymczasowej Rady Stanu do generał-gubernatora H.H. v. Beselera, 22 lipca 1917, k. 130–134 (tu kopia i brudnopis).

¹⁵³ Wojskowe Biuro Historyczne im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego – Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie (dalej: CAW), Kolekcja Akt Personalnych i Odznaczeniowych, Skąpski Franciszek KN 23.12.33, życiorys inż. Franciszka Skąpskiego, s. 6 (b.p.).

Ronikierem o zmianie stanowiska Niemiec. Oficjalnie przedstawiono je stronie polskiej 17 października 1918 r., podczas konferencji z udziałem wicekanclerza Friedricha von Payera, sekretarza stanu do spraw zagranicznych Wilhelma Solfa i przedstawiciela rządu Hermanna Hatzfelda. Ponadto Skąpski nie uzyskał zgody na spotkanie z Piłsudskim. Po powrocie Skąpskiego do Warszawy (18 października 1918) prasa opublikowała jego krótką wypowiedź na temat niepowodzenia tej misji: „Najenergiczniejsze usiłowania rządu polskiego w sprawie natychmiastowego uwolnienia Komendanta z twierdzy Magdeburgskiej rozbiły się o stanowisko miarodajnych sfer niemieckich”¹⁵⁴.

Jeszcze jesienią 1917 r. Więckowski wziął udział w spotkaniu przedstawicieli polskich związków i stowarzyszeń zorganizowanym przez ówczesnego ministra spraw zagranicznych z ramienia Rządu Tymczasowego Tereszczenkę. Ten ostatni chciał uzyskać ich wsparcie dla wywołania na terenie Królestwa Polskiego zbrojnej dywersji Polaków przeciwko Niemcom. W gronie tym znaleźli się obok przedstawicieli PKD także były członek Rady Państwa prawnik Stanisław Łopaciński, członek Komitetu Narodowego Polskiego i CKO ks. Maciej Radziwiłł oraz adwokat Jan Dąbrowski¹⁵⁵. Sprawa pozostała bez echa. Więckowski reprezentował też PKD w Polskiej Radzie Bezpieczeństwa (PRB) utworzonej 27 października / 9 listopada 1917 r. z inicjatywy Polskiego Towarzystwa Patriotycznego i Stronnictwa Radykałów Polskich pod przewodnictwem Lednickiego. Co ciekawe, jedyną kobietą pracującą w tej Radzie była dr Antonina Leśniewska, reprezentująca Towarzystwo Doraźnej Pomocy Kobiecy Polskiej i Ligę Równouprawnienia Kobiet. Głównym zadaniem PRB stała się ochrona rodaków zagrożonych anarchią rewolty październikowej i przejmowaniem władzy przez bolszewików¹⁵⁶.

Powrót do Polski

Po 30 latach pobytu w Petersburgu/Piotrogradzie Więckowski zdecydował się opuścić to miasto, a co za ty idzie Rosję, aby powrócić do Warszawy. Jak wspomnieliśmy wyżej, ta myśl nie była mu obca jeszcze przed pierwszą wojną światową. Szczątkowe dane źródłowe nie dają prostej odpowiedzi na pytanie, dlaczego podjął decyzję o wyjeździe z Rosji mniej więcej rok po przewrocie bolszewickim w Piotrogradzie. Z bolszewikami nie było mu po drodze, choć wielu liderów i działaczy tego ugrupowania znał jeszcze z czasów budzenia się do życia owego odłamu rosyjskiego ruchu rewolucyjnego. Hipolit Gliwic w swoich wspomnieniach ostatniemu okresowi pobytu Więckowskiemu nad Nową poświęcił lakoniczną, ale wymowną wzmiankę o prowadzeniu przez niego „mądrej, skomplikowanej gry politycznej, znajdującej posłuch u najzawziętszych bolszewików”¹⁵⁷. Będąc demokratą stojącym blisko kadetów, a później Rządu Tymczasowego, siłą rzeczy nie mógł być traktowany przez nowych władców Rosji

¹⁵⁴ *Wiadomości o Piłsudskim*, „Ziemia Lubelska” (Lublin) 1918, nr 509, s. 4.

¹⁵⁵ *Proces Lednickiego...*, s. 183.

¹⁵⁶ *Kwestja wojska polskiego w Rosji w 1917 r....*, s. 272.

¹⁵⁷ H. Gliwic, *Trzech Aleksandrów...*, s. 5.

jako ich stronnik. Być może w grę wchodził jeszcze jeden istotny czynnik, jakim był „czerwony terror” wymierzony w przeciwników komunizmu, w tym Polaków zaangażowanych w działalność rozmaitych organizacji patriotycznych podczas pierwszej wojny światowej. Postanowienie o „czerwonym terrorze” przyjęła 5 września 1918 r. Rada Komisarzy Ludowych po wysłuchaniu referatu Feliksa Dzierżyńskiego¹⁵⁸. Krótco po tym fakcie nasz bohater opuścił miasto nad Newą.

Więckowski wraz z adwokatem S. Mickiewiczem przyjechał do Warszawy 2 listopada 1918 r. W stołecznej prasie przedstawiono go jako „wybitnego działacza społecznego” i prezesa PKD¹⁵⁹. Zamieszkał przy Krakowskim Przedmieściu 13.

W stolicy Polski Więckowski bardzo szybko zaangażował się w działalność polityczną. Już 9 listopada 1918 r. wziął udział w zebraniu inauguracyjnym utworzenie Związku Demokracji Polskiej i został wybrany do tymczasowego Komitetu Organizacyjnego wraz z publicystami Ludwikiem Abramowiczem i Eugeniuszem Starczewskim, dr. Rafałem Radziwiłłowiczem, Dąbrowskim, Evertem, Gliwiczem i Knollem. Zgromadzenie już na wstępnym etapie prac udzieliło całkowitego poparcia działaniom Piłsudskiego „około utworzenia Rządu Narodowego, reprezentującego dążenia szerokich warstw demokratycznych”¹⁶⁰. Wieczorem 12 listopada Piłsudski przyjął delegację Naczelnego Komitetu Demokratycznego, w skład której wchodził Więckowski, Gliwicz i Rawicz-Szczerbo. Zapewne rozmawiano o formowaniu przyszłego rządu, ponieważ w tej sprawie Piłsudski konsultował się wówczas z przedstawicielami różnych środowisk politycznych¹⁶¹. Było to pierwsze spotkanie Więckowskiego z przyszłym Naczelnikiem Państwa już w niepodległej Polsce.

Bohater tego tekstu kandydował na posła do Sejmu w pierwszych wyborach parlamentarnych wyznaczonych na 26 stycznia 1919 r. (z listy nr 15 Inteligencji Demokratycznej)¹⁶². Mandatu nie uzyskał.

W drugiej połowie grudnia 1918 r. Więckowski spotkał się z wysłannikiem Komitetu Narodowego Polskiego w Paryżu (KNP) Stanisławem Grabskim. Wystąpił jako rzecznik syjonistów i zarazem ich pośrednik w negocjacjach z KNP dotyczących przebiegu przyszłej granicy wschodniej odrodzonej Rzeczypospolitej. Niewykluczone, że był to rezultat jego znajomości z Izaakiem Grünbaumem, jednym z najbardziej wpływowych działaczy syjonistycznych w Polsce. Zwolennicy tego ruchu postulowali ewentualne poparcie dla starań polskich o poszerzenie granic na wschodzie w zamian za udział Żydów we władzach administracyjnych i uznanie jidysz (jak wówczas pisano „języka żydowskiego”) za urzędowy na Kresach¹⁶³. Poglądy Więckowskiego dotyczące stosunków polsko-

¹⁵⁸ Ф.Э. Дзержинский – председатель ВЧК-ОГПУ 1917–1926. Документы, состав. А.А. Плеханов, А.М. Плеханов, Международ. фонд „Демократия”, Материк, Москва 2007, s. 70.

¹⁵⁹ *Osobiste*, „Głos” (Warszawa) 1918, nr 359, s. 4.

¹⁶⁰ *Związek „Demokracji Polskiej”*, ibidem, 1918, nr 371, s. 2.

¹⁶¹ W. Jędrzejewicz, J. Cisek, *Kalendarium życia Józefa Piłsudskiego 1867–1935*, t. 2: 1916–1920, Wydawnictwo LTW, Instytut Książki, Kraków–Łomianki 2006, s. 110.

¹⁶² *Wybory do Sejmu*, „Kurjer Polski” 1919, nr 15, s. 9; *Przed Konstytuanta*, „Liberum Veto. Pismo Narodowo-Radykalne” (Warszawa) 1919, nr 4, s. 2 (tu zaliczony do „austrofilów”).

¹⁶³ S. Grabski, *Pamiętniki...*, t. 2, s. 96–97; zob. J. Pajewski, *Budowa Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1926*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2007, s. 165–166.

-rosyjskich i przyszłej wschodniej granicy Rzeczypospolitej scharakteryzował Łempicki krótko po jego śmierci, pisząc: „W pojęciu zmarłego wszelka Rosja była realnem dla Polski niebezpieczeństwem i jego koncepcją polityczną było stworzenie obrony przeciw temu niebezpieczeństwu w związku Polski z narodami uwolnionemi z pod jarzma rosyjskiego a zamieszkującemi ziemię między etnograficzną Polską a etnograficzną Wielką Rosją. Te kresy wschodnie nazywał on płucami Polski i był gorącym wyznawcą idei jagiellońskiej, zmodyfikowanej odpowiednio do wymagań współczesnych”¹⁶⁴.

W końcu 1918 lub na początku 1919 r. Więckowski założył w Warszawie lożę masońską, która później przyjęła nazwę „Prawda”, a została uśpiona w 1932 r. Początkowo miała ona charakter prowizoryczny. Od 1920 r. jej patronem była Wielka Loża Narodowa Włoch. Należeli do niej ludzie, którzy niewiele wcześniej powrócili z Rosji i byli związani z PKD: Arciszewski, gen. Babiański, Grostern, Knoll, Ziabicki. Po śmierci Więckowskiego kierownictwo loży przejął Ziabicki¹⁶⁵.

Misja do Rosji sowieckiej¹⁶⁶

Źródłem misji Więckowskiego w charakterze delegata nadzwyczajnego Ministerstwa Spraw Zagranicznych do Rosji sowieckiej należy szukać w wydarzeniach, do których doszło na przełomie 1918 i 1919 r. Chodzi tu przede wszystkim o zadania wykonywane na terenie Polski przez delegatów Rosyjskiego Towarzystwa Czerwonego Krzyża (RTCK). Zarzucono im prowadzenie działalności propagandowej oraz agitację, a także brak bezstronności w udzielaniu pomocy jeńcom rosyjskim. Kierowali ich bowiem na tereny będące pod władzą bolszewicką, a nie opanowane przez „białych”. Zarzuty te spowodowały aresztowanie delegatów, a w konsekwencji wydalenie ich z Warszawy. W trakcie konwoju zostali zamordowani przez żandarmów, co wywołało ostre reakcje strony sowieckiej. W odwecie władze bolszewickie aresztowały w charakterze zakładników pracowników polskiej legacji, działającej wcześniej w Rosji jako przedstawicielstwo Rady Regencyjnej¹⁶⁷. W tym samym czasie rozpałał się konflikt zbrojny na Wileńszczyźnie i Mińszczyźnie, dokąd wkraczały regularne oddziały Armii Czerwonej. Kontakt między Warszawą a Moskwą był wręcz pożądany, mimo wzajemnego nieuznawania się obu państw i braku stosunków dyplomatycznych.

Należy postawić pytanie o to, kto wysunął kandydaturę Więckowskiego na delegata nadzwyczajnego MSZ. Znajac biografię naszego bohatera, możemy

¹⁶⁴ M. Łempicki, *Ś.p. Aleksander Więckowski...*, s. 3.

¹⁶⁵ L. Hass, *Rozwój organizacyjny wolnomularstwa w Polsce międzywojennej*, „Najnowsze Dzieje Polski. Materiały i Studia z Okresu 1914–1939” 1969, t. 14, s. 85, 87, 89; H. Bartoszewicz, *Roman Knoll. Polityk i dyplomata*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2018, s. 120–121.

¹⁶⁶ Odrębny artykuł monograficzny na temat misji Więckowskiego do Rosji w 1919 r. przygotowuje M. Wołos. Z tego powodu w niniejszym tekście zagadnienie to traktujemy skrótowo.

¹⁶⁷ Szerzej: K. Sacewicz, *Sprawa tzw. rosyjskiej delegacji Czerwonego Krzyża w świetle publikacji prasy komunistycznej w Polsce (1918–1919)*, „Przegląd Wschodnioeuropejski” 2014, nr 5, cz. 1, s. 45–59; M. Kozłowski, *Misja Rosyjskiego Czerwonego Krzyża w Polsce i jej tragiczny epilog*, [w:] *Kontrwywiad II Rzeczypospolitej*, t. 10, red. R. Majzner, Wydawnictwo Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego, Warszawa 2023, s. 151–160.

sformułować hipotezę, że uczyniło to albo otoczenie ministra Wasilewskiego, nie wykluczając jego samego, albo kręgi związane z Tymczasowym Naczelnikiem Państwa, również nie wyłączając Piłsudskiego. Obaj znali Więckowskiego od ponad 20 lat, obaj też z nim współpracowali i byli świadomi jego rozległych kontaktów wśród rosyjskiej elity.

Różnie można interpretować motywy wysłania Więckowskiego z misją do Rosji. Poza sprawą zwolnienia zakładników i dążeniem do wyjaśnienia kwestii zabójstwa członków sowieckiej delegacji czerwonokrzyjskiej w grę mogły wchodzić jeszcze inne przyczyny, na które zwracali uwagę historycy. Mowa przede wszystkim o chęci wybadania prawdziwych intencji władz sowieckich najwyższego szczebla wobec Polski dotyczących choćby przebiegu granicy na ziemiach białoruskich i litewskich czy wreszcie dalekosiężnych zamiarów komunistów w zakresie eksportu eksperymentu społeczno-gospodarczego, który wówczas już od ponad roku próbowali zaaplikować na terenach byłego imperium Romanowów. Musiało na tym zależeć zarówno kręgom rządowym, jak i Piłsudskiemu. Tymczasowy Naczelnik Państwa – jak przystało na poważnego polityka – chciał mieć kanał komunikacji z „czerwoną” i „białą” Rosją, a także z kręgami demokratycznymi, nazywanymi czasem „trzecią” Rosją¹⁶⁸. Chciał również uzyskać informacje o prawdziwych intencjach bolszewickich przywódców z Włodzimierzem Leninem na czele. Było to zdecydowanie kluczowe w okresie kształtowania się powojennego ładu w Europie i walki o miejsce Polski na mapie starego kontynentu. Przy tym w Warszawie nie chciano tworzyć wrażenia, że odrodzona Rzeczpospolita zamierza nawiązać stosunki dyplomatyczne z państwami sowieckimi czy nawet uznawać Sowiety *de facto*, nie mówiąc już *de iure*. Byłoby to sprzeczne z polityką ententy i zostałyby źle przyjęte przez zachodnie mocarstwa¹⁶⁹. Cała sytuacja miała wpływ na charakter działań i obowiązków Więckowskiego, który *ad hoc* został mianowany delegatem nadzwyczajnym resortu spraw zagranicznych do wykonania jednorazowej misji.

W starszej literaturze komunistycznej podawano jeszcze jedną przyczynę wysłania Więckowskiego do Moskwy, wskazując na złą wolę strony polskiej, a mianowicie na zamiar zmylenia rządu sowieckiego i zamaskowania przygotowań Piłsudskiego do realizacji planów wojennych. Tak widział tę sprawę Julian Marchlewski¹⁷⁰, a za nim powtarzali to inni, niekoniecznie opatrując krytycznym komentarzem¹⁷¹. Odrzucamy tę interpretację, dyktowaną nade wszystko

¹⁶⁸ W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski*, t. 2: 1914–1939, Wydawnictwo Droga, Opole 1990, s. 305; P. Wandycz, *Soviet-Polish Relations 1917–1921*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1969, s. 113–117; A. Nowak, *Polska i trzy Rosje. Polityka wschodnia Piłsudskiego i sowiecka próba podboju Europy w 1920 roku*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2021, s. 267–274; J. Gaul, *Trzymajcie się z Zachodem... Józef Piłsudski w poszukiwaniu polskiej racji stanu*, Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa 2023, s. 206–261.

¹⁶⁹ J. Borzęcki, *Pokój ryski 1921 roku i kształtowanie się międzywojennej Europy Wschodniej*, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2012, s. 46–48.

¹⁷⁰ J. Marchlewski, *Rosja proletariacka a Polska burżuazyjna. Pisma wybrane*, t. 2, „Książka i Wiedza”, Warszawa, 1956, s. 752–754.

¹⁷¹ W. Gostyńska, *Tajna misja Aleksandra Więckowskiego w Moskwie w 1919 r.*, „Z Dziejów Stosunków Polsko-Radzieckich. Studia i Materiały” 1972, t. 9, s. 35–36.

względami ideologicznymi. Gdyby ją przyjąć, oznaczałaby traktowanie Więckowskiego przez władze polskie w sposób wybitnie instrumentalny, który nie pozostałby bez wpływu na jego dalsze relacje z Piłsudskim. Tymczasem latem 1919 r. układały się one całkiem dobrze, do czego jeszcze wrócimy. Poza tym, a jest to kwestia fundamentalna, nie ma podstaw źródłowych do formułowania takiego założenia¹⁷².

Przyczyn misji Więckowskiego nie można rozpatrywać tylko z polskiego punktu widzenia. Zgodę na jego przyjęcie w Moskwie musieli dać gospodarze, i tak też się stało. Ich motywy były inne, aczkolwiek decydenci moskiewscy również nie byli przeciwni stworzeniu kanału komunikacji z Warszawą. Przykładali do tego wagę z różnych powodów, a jednym z nich była chęć pokazania światu jak najbardziej pokojowych zamiarów Rosji w obliczu rozpoczętej w Paryżu konferencji pokojowej, która miała ustanowić nowy porządek po Wielkiej Wojnie. Leninowi i dyplomacji sowieckiej bardzo zależało na udziale w podejmowaniu kluczowych decyzji dotyczących przyszłości świata. Robili wiele, aby znaleźć się w gronie mocarstw tworzących powojenny ład¹⁷³. Ponadto dążyli do umacniania władzy w Rosji i na Ukrainie, szykując się do walnej rozprawy z „białymi”. Z takiej perspektywy patrzyli na misję Więckowskiego przywódcą bolszewików Lenin i szef sowieckiej dyplomacji Geоргий Cziczerin, co nie znalazło uznania wśród polskich komunistów uparcie prących do podboju, a następnie sowietyzacji odrodzonej Rzeczypospolitej i traktujących zapowiadane rozmowy jako przeszkodę w realizacji tych planów¹⁷⁴. W związku z tym doszło do poważnych sporów między Moskwą a liderami utworzonego 6 lutego 1919 r. sowieckiego rządu polskiego w Wilnie, a następnie powołanej do życia 3 tygodnie później Litewsko-Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Rad (Litbieł), obejmującej swoimi wpływami obszar zachodniej Litwy i Białorusi, gdzie nie brakowało polskich komunistów. Trzeba dodać, że Litbieł utworzono bez oglądania się na wolę mieszkańców litewskich i białoruskich ziem. Moskwa sterowała całą operacją, widząc w tym najskuteczniejszy sposób sowietyzacji terenów między Polską w granicach byłej Kongresówki a ziemiami etnicznie rosyjskimi.

Warto podkreślić determinację liderów bolszewickich w Moskwie w sprawie przyjęcia Więckowskiego. Na tym tle uwidoczniły się daleko idące różnice między kierownictwem sowieckiej dyplomacji a polskimi komunistami. Cziczerin

¹⁷² W. Materski, *Na widecie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 2005, s. 40.

¹⁷³ M. Wołos, *Dyplomacja sowiecka a paryska konferencja pokojowa w 1919 roku. (Kilka refleksji)*, [w:] *Polityka – wojskowość – bezpieczeństwo. Księga jubileuszowa z okazji 40-lecia działalności naukowej Profesora Romana Kochnowskiego*, red. T. Skrzyński, J. Jastrzębski, Wydawnictwo Naukowe UP, Kraków 2023, s. 182–195.

¹⁷⁴ Szerzej: И.В. Михутина, *Кто готовил советизацию Польши в 1918 году?*, [w:] *Революционная Россия 1917 года и польский вопрос: новые источники, новые взгляды*, отв. ред. М. Волос, А. Орехов, Учреждение Российской академии наук Институт славяноведения РАН, Постоянный представитель Польской академии наук при РАН в Москве, Москва 2009, s. 260–281; И.И. Костюшко, *Из истории советско-польских отношений. Польское бюро ЦК РКП(б) 1920–1921 гг.*, Институт славяноведения РАН, Москва 2005.

„ciskał gromy na ich głowy” w pismach do przedstawiciela Rosyjskiej Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Sowieckiej w Wilnie Adolfa Joffego. Nie tylko zakazał wchodzenia jakichkolwiek oddziałów Armii Czerwonej na teren guberni byłej Kongresówki, przestrzegając, że będzie to *casus belli*. Domagał się też precyzyjnej odpowiedzi na pytanie, czy da się zagwarantować, aby „jacyś polscy komuniści nie postrzelili Więckowskiego na naszym terytorium, tj. białoruskim lub rosyjskim”¹⁷⁵. Cziczerin żądał wskazania bezpiecznej marszruty dla polskiego delegata, a brak odpowiedzi w sprawie trasy przejazdu Więckowskiego odebrał jako możliwość intryg ze strony polskich komunistów. Ostrzegał przed międzynarodowym skandalem, a swoich polskich towarzyszy nazwał „ludźmi o wąskich horyzontach z parafialnymi interesami”¹⁷⁶. Pogłoski o ich zamiarze aresztowania Więckowskiego szef sowieckiej dyplomacji potępił z całą stanowczością. Odwołał się przy tym do Lenina, który powiedział, że „jeśli polscy komuniści nie przepuszczą Więckowskiego, to wyślemy oddział, żeby otworzyć mu drogę do nas”¹⁷⁷. Głos wodza rewolucji był decydujący, choć trzeba przyznać, że w kierowanym przez Józefa Stalina Komisariacie Ludowym ds. Narodowości nastroje wobec planowanych rozmów z Więckowskim były bardziej powściągliwe. Nie wierzono tam w poprawę stosunków polsko-sowieckich i akcentowano, że rząd polski zamiast rozmawiać z władzami bolszewickimi na Litwie, prowadzi negocjacje z Tarybą¹⁷⁸.

Przygotowania do wyjazdu bohatera tego tekstu trwały około miesiąca i były przedłużane. Minister spraw zagranicznych Ignacy Jan Paderewski w nocy do Cziczerina z 7 lutego 1919 r. zaanonsował zamiar wysłania do Rosji Więckowskiego w charakterze specjalnego delegata, który zajmie się rozwiązaniem nabrzmiałych spraw w stosunkach polsko-sowieckich¹⁷⁹. Na pozytywną reakcję strony sowieckiej nie trzeba było długo czekać, nadeszła już 3 dni później¹⁸⁰. Paderewski 24 lutego podpisał instrukcję dla Więckowskiego. Mianował go delegatem nadzwyczajnym MSZ i polecił udać się nie tylko do Moskwy, ale także do Piotrogradu. Jako cel misji wskazał oswobodzenie zatrzymanych przez stronę sowiecką przedstawicieli legacji, odzyskanie jej archiwów i kasy.

¹⁷⁵ *Советско-польские отношения в 1918–1945 гг. Сборник документов в четырех томах*, t. 1: 1918–1926, ред. М. Наринский, А. Мальгин, Аспект пресс, Москва 2017, dok. 1 z 1919, s. 25–26.

¹⁷⁶ *Ibidem*, dok. 2 z 1919, s. 27 (stąd cytaty). Zob. Д.А. Короткова, *Белоруссия в советско-польских отношениях в 1918–1921 гг.*, Москва 2015 (komputeropis dysertacji doktorskiej), s. 133; eadem, *Советская Социалистическая Республика Белоруссия и Литовско-Белорусская Республика в советской внешней политике в 1919 г.*, „Studia Podlaskie” 2013, t. 21, s. 250.

¹⁷⁷ *Советско-польские отношения...*, t. 1, dok. 2 z 1919, s. 27.

¹⁷⁸ Российский государственный архив социально-политической истории, Москва (dalej: РГАСПИ), ф. 5: Секретариат В.И. Ленина (1917–1924), оп. 1, д. 2783, Информационный отдел при Народном Комиссариате по делам национальностей. Обзор nr 22. За время от 6-го по 15-ое февраля 1919 г., к. 49.

¹⁷⁹ *Документы внешней политики СССР* (dalej: ДВП), t. 2: 1 января 1919 г. – 30 июня 1920 г., Госполитиздат, Москва 1958, dok. 50, s. 70; *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich* (dalej: DiM), t. 2: listopad 1918 – kwiecień 1920, oprac. W. Gostyńska et al., „Książka i Wiedza”, Warszawa 1961, dok. 70, s. 99–100.

¹⁸⁰ ДВП, t. 2, dok. 50, s. 68–70.

Uwolnieni mieli wrócić do kraju przez Finlandię, co było podyktowane względami bezpieczeństwa. Więckowski otrzymał prawo do korzystania ze środków finansowych będących w dyspozycji przedstawicielstwa w Moskwie i Piotrogradzie. Inną wskazaną przez Paderewskiego kwestią było wyjaśnienie sprawy zabójstwa delegatów sowieckiego Czerwonego Krzyża. Więckowski otrzymał również pełnomocnictwa w zakresie „porozumienia się z rządem sowieckim we wszystkich sprawach wynikających z obecności na terytorjum sowieckiej republiki obywateli naszych”, mienia państwowego, zabytków sztuki i kultury wywiezionych do Rosji¹⁸¹. Mowa była o nieprawnym zaciągu obywateli Rzeczypospolitej do Armii Czerwonej oraz o zorganizowaniu ich powrotu do Polski. Na końcu dokumentu pojawiło się zastrzeżenie odnoszące się do innych spraw, nieobjętych dyspozycjami szefa polskiej dyplomacji. Paderewski napisał, aby brać je poważnie pod rozwagę i komunikować się z nim w celu otrzymania dalszych instrukcji. Plenipotencje Więckowskiego były wcale szerokie, choć nie dotyczyły zasadniczych problemów politycznych czy kwestii przyszłej granicy polsko-sowieckiej. Warto jednak podkreślić, że zawarte w instrukcji sformułowania nie zamykały drogi do rozmów na kluczowe tematy, czego zresztą oczekiwali od Więckowskiego sowieccy decydenci.

Nie był to jednak koniec instruowania delegata nadzwyczajnego. Pracownik Sekcji Wschodu MSZ Juliusz Łukasiewicz, skądinąd dobry znajomy Więckowskiego, zwrócił się 22 lutego do wszystkich ministerstw i Kancelarii Cywilnej Naczelnika Państwa z prośbą o zgłaszanie pilnych spraw do załatwienia z rządem sowieckim. Jako datę ostateczną ich przedkładania wskazał 26 lutego, a zatem przeddzień planowanego wyjazdu Więckowskiego¹⁸². Dowodzi to jednoznacznie, że resort spraw zagranicznych szykował dla niego kolejną instrukcję. Tak też było. W końcu lutego Więckowski otrzymał dodatkową i ściśle poufną instrukcję, aby prowadzone przez niego pertraktacje nie wychodziły poza ramy powierzonego mu uprzednio zadania, i aby kwestie natury ogólnopolitycznej nie stały się przedmiotem układów. Zastrzeżenie to poczyniono w związku z przypuszczeniem, że rząd sowiecki będzie się starał poruszać kwestie polityczne¹⁸³. Daje to szerokie pole do domysłów, tym bardziej że Więckowski nie wyjechał do Rosji 27 lutego, a dopiero 4 marca¹⁸⁴. Być może przyczyną opóźnienia było ogłoszenie powstania Litwie. Kluczowe znaczenie ma inna kwestia. Otóż właśnie 4 marca Centralny Komitet Robotniczy PPS przygotował pismo podpisane przez Mieczysława Niedziałkowskiego i adresowane do Komitetu Centralnego Rosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików), które Więckowski zabrał

¹⁸¹ *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne 1919 styczeń–maj* (dalej: *PDD 1919 styczeń–maj*), red. S. Dębski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2016, dok. 156, s. 347–348.

¹⁸² AAN, Kancelaria Cywilna Naczelnika Państwa, sygn. 212, Zawiadomienie podpisane przez J. Łukasiewicza w zastępstwie szefa Sekcji Wschodu MSZ, 22 lutego 1919, k. 208. Dokument ten opublikowała W. Gostyńska, ale z błędną datą 12 lutego, zob. *Tajne rokowania polsko-radzieckie w 1919 r. Materiały archiwalne i dokumenty*, oprac. W. Gostyńska, PWN, Warszawa 1986, dok. 6, s. 27–28.

¹⁸³ *Dokumenty do historii stosunków polsko-sowieckich 1918–1945...*, t. 1, cz. 1, dok. 23, s. 67.

¹⁸⁴ *Ibidem*, dok. 24–25, s. 68–69.

„okazją” do Moskwy. Niewykluczone, że oczekiwanie na ten dokument było prawdziwą przyczyną opóźnienia wyjazdu. W piśmie stanowczo stwierdzono, że suwerenność oraz niezależność Republiki Polskiej jest niezbędnym warunkiem walki o ustrój socjalistyczny i rozwoju kultury polskiej, a wtargnięcie wojsk sowieckich na jej terytorium będzie traktowane jako „zamach na niezależność kraju” skutkujący stanowczą reakcją. To samo odnosiło się do ingerowania rządu Rosji w wewnątrz sprawy Polski, a uznano za takowe utworzenie sowieckiego rządu polskiego w Wilnie oraz wsparcie udzielane Komunistycznej Partii Robotniczej Polski (KPRP). Żądano likwidacji tego marionetkowego rządu powołanego odgórnie bez zgody klasy robotniczej. W piśmie ustosunkowano się również do sprawy przyszłej granicy polsko-sowieckiej. Jej ustalenie miało się odbyć „na drodze samookreślenia ludności zamieszkującej terytoria sporne”, zwłaszcza zaś ziemie litewskie i białoruskie. Domagano się usunięcia stamtąd obcych wojsk, a zatem oddziałów Armii Czerwonej, i przeprowadzenia plebiscytów w warunkach swobody politycznej. Negowano prawo przyłączenia Litwy do Rosji bez uzyskania uprzedniej sankcji miejscowej ludności¹⁸⁵. Zdecydowanie polityczna treść pisma stała w ewidentnej sprzeczności z instrukcjami udzielonymi Więckowskiemu przez Paderewskiego. Może jednak była to tylko pozorna sprzeczność, mająca na celu wprowadzenie do oficjalnej misji polskiego delegata wątku nieoficjalnego. Z jednej bowiem strony otrzymał Więckowski narzędzie do sondowania stanowiska władz sowieckich w kluczowych sprawach odnoszących się do zamiarów Moskwy wobec Polski, Litwy i Białorusi, w tym zasad ustalenia granicy i celów operacyjnych Armii Czerwonej. Z drugiej strony natomiast łatwo mógł się zasłonić instrukcją szefa polskiej dyplomacji, która zakazywała mu podejmowania zagadnień politycznych i akcentowała wybitnie partyjną, a nie rządową inicjatywę w zakresie uregulowania spraw spornych o największym ciężarze gatunkowym.

Wraz z Więckowskim do Rosji udawało się kilku gońców dyplomatycznych, a do linii demarkacyjnej miał mu towarzyszyć oficer Sztabu Generalnego¹⁸⁶. Misja dotarła do Moskwy dopiero 16 marca 1919 r.¹⁸⁷ Podróż trwała zatem aż 12 dni i musiała być wyczerpująca, ponieważ nasz bohater się rozchorował, co o kilka dni opóźniło rozpoczęcie negocjacji ze stroną sowiecką.

Do pierwszego spotkania z Cziczerinem i jego zastępcą Lwem Karachanem doszło w Komisariacie Ludowym Spraw Zagranicznych (KLSZ) dopiero w dniu 65 urodzin Więckowskiego, a zatem 19 marca. Rozmowa miała charakter ogólny, ale polskiemu delegatowi udało się ustalić personalia byłych członków legacji aresztowanych w Moskwie, Piotrogradzie i innych miastach¹⁸⁸. Więckowski nie ukrywał przed swoimi rozmówcami, że przysłał go Piłsudski. Akredytowany przy KLSZ przedstawiciel KPRP Konstanty Brodzki charakteryzował go jako ludowca i zarazem socjalistę, który licząc się z nastrojami chłopów, chciałby

¹⁸⁵ Ibidem, dok. 26, s. 70–71 (stąd cytaty).

¹⁸⁶ Ibidem.

¹⁸⁷ W. Gostyńska, *Tajna misja Aleksandra Więckowskiego...*, s. 40.

¹⁸⁸ PDD 1919 styczeń–maj, dok. 213, s. 504.

uniknąć wojny. Polski delegat wyraźnie odciął się też od endecji. Brodzki określił to nawet jako „rzekomy dowód dobrych chęci ze strony rządu polskiego”¹⁸⁹.

Więckowski szybko przystąpił do realizacji powierzonych mu zadań. W piśmie do Cziczeryna informował o śledztwie prowadzonym w sprawie wyjaśnienia okoliczności zabójstwa członków RTCK. Poruszył również kwestie odszkodowań dla rodzin ofiar i przetransportowania zwłok zgodnie z ich życzeniem¹⁹⁰. Po udzieleniu przez polskiego delegata dodatkowych wyjaśnień dotyczących ukarania winnych sprawa zesłała z agendy dyplomatycznej, choć kilka miesięcy później powracano do niej podczas rozmów przedstawicieli Czerwonego Krzyża w Mikaszewiczach¹⁹¹. Już 27 marca Więckowski otrzymał od Cziczeryna urzędowe zawiadomienie o uwolnieniu członków byłej polskiej legacji oraz komisji prowincjonalnych opiekujących się wygnańcami. Oswobodzonym umożliwiono bezpieczny powrót do Polski. Udało się załatwić jeszcze inną ważną sprawę, a mianowicie ponowne przejęcie opieki nad obywatelami Rzeczypospolitej przebywającymi w Rosji przez Duński Czerwony Krzyż, przy którego przedstawicielstwach w Moskwie i Piotrogradzie miały działać polskie delegatury i delegaci objazdowi. Sprawą tą miał się zająć Jan Żarnowski, z którym Więckowski współpracował 2 lata wcześniej w Komisji Likwidacyjnej ds. Królestwa Polskiego. Do końca marca udało się też doprowadzić do uwolnienia wszystkich zakładników przetrzymywanych w Moskwie i Piotrogradzie, o czym poinformowano oficjalnie posłów Sejmu Ustawodawczego¹⁹².

Jak widać, władze sowieckie szły na rękę Więckowskiemu, mając nadzieję na podjęcie przezeń pertraktacji na tematy polityczne. Niewykluczone, że na ugodową postawę Moskwy miała także wpływ ofensywa w kierunku Kazania i Wołgi rozpoczęta mniej więcej w tym czasie przez wojska admirała Aleksandra Kołczaka, będąca realnym zagrożeniem dla władzy bolszewików¹⁹³. Niewątpliwie już podczas pierwszych spotkań z Cziczerynem polski delegat rozmawiał o zagadnieniach *stricte* politycznych. Po konsultacjach z Leninem szef sowieckiej dyplomacji wystosował 24 marca pismo do Więckowskiego, w którym odniósł się do stanowiska władz PPS. Zapewnił w nim, że nie było i nie ma żadnych prób wejścia oddziałów sowieckich na „polskie terytorium”, przez które permanentnie rozumiał byłe gubernie Kongresówki, odmawiając tym samym praw Rzeczypospolitej do ziem położonych dalej na wschód. Niezgodnie ze stanem faktycznym zakwestionował istnienie w Wilnie jakiegokolwiek rządu polskiego pod sowiecką kuratelą, a nawet stwierdził, że Centralny Komitet Robotniczy PPS

¹⁸⁹ *Tajne rokowania...*, dok. 11, s. 34–37; W. Gostyńska, *Tajna misja Aleksandra Więckowskiego...*, s. 40–41.

¹⁹⁰ *PDD 1919 styczeń–maj*, dok. 219, s. 517–518.

¹⁹¹ *DiM*, t. 2, dok. 106 i 108, s. 202–203, 206–207; *Dokumenty do historii stosunków polsko-sowieckich...*, t. 1, cz. 1, dok. 79 i 125, s. 175, 266; *Sprawy dyplomatyczne*, „Młot. Organ Centralnego Komitetu Wykonawczego K.P.R.P. oraz Centralnego Komitetu K.P.L. i B.” (Wilno) 1919, nr 82, s. 2–3.

¹⁹² *PDD 1919 styczeń–maj*, dok. 228 i 253, s. 538–539, 583; *ДВП*, t. 2, dok. 73, s. 107–109; W. Materski, *Na widcie...*, s. 40–41.

¹⁹³ J.D. Smele, *The „Russian” Civil Wars, 1916–1926. Ten years that shook the world*, Oxford University Press, Oxford 2016, s. 110–119.

został w tej sprawie wprowadzony w błąd. Do kwestii plebiscytów i ustalenia przyszłej granicy szef sowieckiej dyplomacji odniósł się pozytywnie, używając określenia „głosowanie mas pracujących pod warunkiem wyprowadzenia obcych wojsk”¹⁹⁴. Szczegóły miały zostać ustalone podczas dalszych rozmów, ale Cziczerin scedował tę sprawę na rząd Litwie. Było to sprytne posunięcie, celujące *de facto* w uznanie przez stronę polską tego sztucznego tworu. Na temat ewentualnych rozmów o przebiegu granicy polsko-sowieckiej na odcinku litewskim i białoruskim Więckowski stwierdził, że jeśli bolszewicy moskiewscy „stoją za Litwą, to ententa stoi za Polską”, co musiałoby skutkować udziałem jej przedstawicieli w pertraktacjach na ten temat¹⁹⁵. Nie krył, że w opinii Polaków ziemie litewskie są po prostu okupowane przez Armię Czerwoną i panuje tam terror mniejszości, czyli moskiewskich komunistów, a samozwańczy rząd sowiecki w Wilnie pretenduje do roli rządu polskiego i zamierza zawojować całą Rzeczpospolitą. Odpowiedź Cziczerina była szczytem obłudy. Stwierdził on, że Litwie do samodzielnego państwa, które bynajmniej nie jest sfederowane z sowiecką Rosją, a tym bardziej okupowane. Nie potwierdził nawet obecności na Litwie wojsk sowieckich, mówił jedynie o współpracy wojskowych w obliczu wspólnych wrogów. Ostrzegał jednak, że zajęcie przez Polaków owego jakoby niezależnego państwa będzie dla Moskwy nie do przyjęcia¹⁹⁶. Taktyka ekspozycji niezależności Litwie była uprzednio konsultowana z Joffem, który bez ogródek stwierdził, że: „W przeciwnym razie nie byłoby sensu odgrywać całej tej komedii”¹⁹⁷. Zdanie to jest najlepszym komentarzem dotyczącym rzekomej niezależności Litwie. Dodać trzeba, że jego działanie na początku kwietnia 1919 r. skarżyli się Leninowi, iż są pomijani w „pertraktacjach pokojowych z Więckowskim” i niedoinformowani w tej sprawie¹⁹⁸. Tak w praktyce wyglądała ich niezależność.

Próby wciągnięcia polskiego delegata do dalszych rozmów na tematy polityczne zakończyły się niepowodzeniem¹⁹⁹. Cziczerin winą za opóźnianie pertraktacji obciążał stronę polską, akcentując antysowieckie wystąpienia członków rządu i przygotowania do wojny przeciwko Sowietaom. Sugerował, aby do czasu wyjaśnienia sytuacji i otrzymania przez Więckowskiego nowych instrukcji zająć się problemem licznych rzesz uchodźców pragnących powrócić do ojczyzny. W piśmie z 15 kwietnia zapowiadał złożenie w tym zakresie odpowiednich propozycji²⁰⁰.

Sytuacja Więckowskiego jako delegata nadzwyczajnego MSZ zmieniła się diametralnie w momencie otrzymania przez Moskwę informacji o rozpoczęciu polskiej ofensywy na Wilno. Zajęcie miasta przez Polaków i walki trwające tam

¹⁹⁴ ДВП, т. 2, док. 70, с. 105–106.

¹⁹⁵ Д.А. Короткова, *Белоруссия в советско-польских отношениях...*, с. 139.

¹⁹⁶ *Советско-польские отношения в 1918–1945 гг.*, т. 1, док. 4 з 1919, с. 29.

¹⁹⁷ Сут. за Д.А. Короткова, *Белоруссия в советско-польских отношениях...*, с. 137.

¹⁹⁸ РГАСПИ, ф. 2: Ленин (наст. Ульянов) Владимир Ильич (1870–1924), оп. 1, д. 9254, telegram z Wilna, 8 kwietnia 1919, k. 1.

¹⁹⁹ Д.А. Короткова, *Белоруссия в советско-польских отношениях...*, с. 138–139.

²⁰⁰ ДВП, т. 2, док. 86, с. 129–130.

w dniach 19–21 kwietnia 1919 r. były prezentacją przez Piłsudskiego polskich aspiracji dotyczących tej części świata. Obnażyły też obłudę słów Cziczierina wypowiedzianych miesiąc wcześniej wobec Więckowskiego o traktowaniu Litwiełu przez sowieckich liderów jako odrębnego bytu państwowego czy nieobecności na Wileńszczyźnie regularnych oddziałów Armii Czerwonej. Już 20 kwietnia szef sowieckiej dyplomacji skierował do polskiego delegata pismo w sprawie gwałtów dokonywanych przez „polskich legionistów” na terenach zajętych przez Wojsko Polskie²⁰¹. Pięć dni później Więckowski otrzymał kolejne pismo sygnowane przez Cziczierina, w którym „wiarołomny napad wojsk polskich na Wilno, stolicę bratniej Litewskiej Republiki Sowieckiej”, nadto dokonany przez oddziały „przebrane w rosyjskie krasnoarmiejskie mundury”, został potraktowany jako przekreślenie możliwości prowadzenia dalszych rozmów²⁰². Jednocześnie informowano, że przygotowania do wyjazdu Więckowskiego i towarzyszących mu osób zakończą się do 27 kwietnia. Co ciekawe, nie wykluczano dalszych kontaktów w sprawie uchodźców. Być może w ten sposób władze sowieckie chciały utrzymać komunikację ze stroną polską. W praktyce oznaczało to jednak koniec misji Więckowskiego w Rosji.

Warto jeszcze dodać, że używany później przez sowiecką dyplomację argument o rozpoczęciu z polskim delegatem oficjalnych rozmów na temat „całkowitego zaprzestaniu działań wojennych między Polską a Rosją” nie znajduje potwierdzenia w źródłach. Takich rozmów Więckowski po prostu nie prowadził. Ze względów propagandowych, chcąc podkreślić swoje zamiary zawarcia pokoju z Polską, strona sowiecka nie miała najmniejszych skrupułów, aby uciec się do kłamstwa obliczonego na reakcję państw ententy, do których posłano odpowiednie pismo w tej sprawie²⁰³.

Sam Więckowski pisał, że jego wydalenie w trybie pilnym było skutkiem przybycia do Moskwy uciekających z Wilna sowieckich komisarzy. Droga do Warszawy okazała się jeszcze dłuższa niż przebyta ponad miesiąc wcześniej marszruta w odwrotnym kierunku. Polski delegat opuścił Moskwę 27 kwietnia, pociągiem, wraz z wojskową eskortą. Towarzyszył mu kpt. Janusz Gąsiorowski i nieznanym z imienia Wanke, który mógł być jednym z kurierów dyplomatycznych. Po dotarciu do granicy z Finlandią członkowie misji długo oczekiwali na otwarcie im dalszej drogi. Otrzymali wówczas poufną informację o aresztowaniu przez władze sowieckie w charakterze zakładników całej grupy wybitnych obywateli polskich, w tym arcybiskupa Edwarda Roppa, Zofii i Jana Żarnowskich, Marii Grodzickiej, Izaaka Mierzyńskiego, a także o zapieczętowaniu lokali przedstawicielstwa dawnej Rady Regencyjnej. Dalsza droga wiodła do Rewla (Tallinna), skąd Więckowski dopiero 9 maja wysłał telegram do MSZ, informując o położeniu misji. Dokument ten trafił na biurko Piłsudskiego. O aresztowaniu arcybiskupa Roppa powiadomiono też Watykan. Więckowski spodziewał się,

²⁰¹ *DiM*, t. 2, dok. 127, s. 237–238.

²⁰² *ДБІІ*, t. 2, dok. 92, 98 i 130, s. 142–143, 151–152, 200–201.

²⁰³ *Ibidem*, dok. 121 i załącznik XXII, s. 180–182 (stąd cytaty), 819–820 (tu propagandowa przedmowa Cziczierina do *Księgi czerwonej* opublikowanej w 1920); *Dokumenty do historii stosunków polsko-sowieckich...*, t. 1, cz. 1, dok. 42, s. 105.

że jego misja dotrze do Sztokholmu 12 maja²⁰⁴. Nie znamy dokładnej daty powrotu polskiego delegata do Warszawy. Dysponujemy tylko zapisem z 16 maja 1919 r. w diariuszu Michała Kossakowskiego, który wspomina o wydaleniu Więckowskiego z Rosji i aresztowaniu zakładników²⁰⁵. Niewykluczone, iż właśnie w tym czasie dotarł on do stolicy Polski i przekazał zainteresowanym bardziej szczegółowe informacje. Nie udało się odnaleźć sprawozdania Więckowskiego z misji do Rosji sowieckiej. Nie ma pewności, czy taki dokument w ogóle powstał.

W lipcu 1919 r. Więckowski spotkał się z historykiem Szymonem Askenazym, któremu udzielił informacji na temat wydarzeń w Piotrogradzie w 1917 r.²⁰⁶ Ponadto doświadczenia z pobytu w bolszewickiej Rosji miał przedstawić podczas odczytu pt. *Współczesna faza bolszewizmu w Rosji*, którego wygłoszenie zapowiadano w lokalu Uniwersytetu Ludowego w Warszawie (ul. Obwoźna 4)²⁰⁷. Nie udało się odnaleźć sprawozdania z tego spotkania. Poglądy Więckowskiego na temat państwa Lenina da się przynajmniej częściowo odtworzyć na podstawie innych źródeł, do czego jeszcze wrócimy.

Baranowicze i Białowieża

Późną wiosną i latem 1919 r. sytuacja na froncie polsko-sowieckim była niekorzystna dla Moskwy. Oddziały polskie posuwały się naprzód od kilku miesięcy. Pomimo rozlicznych prób, bolszewikom nie udało się rozprężyć Wojska Polskiego za pomocą działań propagandowych i krzewienia hasła komunistycznych. Armia pod dowództwem Piłsudskiego była najsilniejszą formacją militarną w Europie Środkowo-Wschodniej. Przeciwko władzy Sowieców mobilizowały się również siły „białej” Rosji. Moskiewscy decydenci czuli się coraz bardziej niepewnie. Nadrzędnym celem Lenina i jego współpracowników było utrzymanie władzy za wszelką cenę, co w obliczu walnej rozprawy z „białymi” armiami skutkowało koniecznością poszukiwania nieformalnych kontaktów z Warszawą. Postanowiono wysłać do Polski jako zaufanego delegata Juliana Marchlewskiego, który działał nieformalnie i ukrywał się pod niezbyt trudnym do rozszyfrowania pseudonimem „Jan Kujawski” (pochodził z Włocławka). Posiadał on plenipotencje do reprezentowania zarówno Rosji, jak i rządzonej przez

²⁰⁴ AAN, Akta Józefa i Aleksandry Piłsudskich, sygn. 2, telegram A. Więckowskiego do MSZ, 9 maja 1919, k. 85; *Front wschodni 8 X 1918–31 XII 1919. Dokumenty operacyjne*, cz. 2: (7 II–10 IV 1919), oprac. G. Nowik et al., Fundacja Rodziny Józefa Piłsudskiego, Instytut Studiów Politycznych PAN, Muzeum Józefa Piłsudskiego w Sulejówku, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 2021/2022, dok. 1549, s. 1734 (tu błędna kwalifikacja dokumentu jako noty); *Dokumenty do historii stosunków polsko-sowieckich...*, t. 1, cz. 1, dok. 42, s. 111; *Z Ministerstwa Spraw Zagranicznych*, „Monitor Polski” (Warszawa) 1919, nr 107, s. 4. Abp Ropp został aresztowany 29 kwietnia, zob. A. Kozyrska, *Arcybiskup Edward Ropp. Życie i działalność (1851–1939)*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2004, s. 174–183.

²⁰⁵ Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie (dalej: APAN), Materiały Michała Stanisława Kossakowskiego (1883–1962), Diariusz Michała Stanisława Kossakowskiego (dalej: Diariusz Kossakowskiego), pierwsze półrocze 1919, sygn. 11, s. 431 (zapis z 16 maja).

²⁰⁶ S. Askenazy, *Uwagi...*, s. 458.

²⁰⁷ *Kronika*, „Robotnik” 1919, nr 249, s. 5; *Odczyty*, „Kurjer Polski” 1919, nr 181, s. 6.

bolszewików Ukrainy. Dla strony sowieckiej zasadniczym celem pertraktacji było zawarcie pokoju lub przynajmniej rozejmu czy zawieszenia broni w wojnie z Polską. Rozmowy na temat jeńców, więźniów i zakładników strona sowiecka traktowała za ledwie jako pretekst i punkt wyjścia do negocjacji pokojowych. Liderzy sowieccy nie zmienili zatem taktyki od czasu rozmów z Więckowskim. Tymczasem Piłsudski był ostrożny, ale nie rezygnował z nieoficjalnego kanału rozmów z Moskwą. Nie wierzył bolszewikom, był przekonany, że są oni w stanie bez wahania złamać dane słowo. Chciał jednak wy badać ich intencje, ale bez angażowania się w pertraktacje pokojowe, nadto za pomocą pozarządowych kanałów. Naczelnik Państwa obawiał się, że po rozbrojeniu Wojska Polskiego zostanie na wschodniej granicy bezsilny, co z kolei bezwzględnie wykorzysta Lenin. Dysponujemy jeszcze informacją pochodzącą od samego Więckowskiego, wedle której negocjacje na temat zakładników podjęto na skutek interwencji Anglików w Warszawie²⁰⁸. Wśród osób zatrzymanych przez władze sowieckie byli bowiem również obywatele Wielkiej Brytanii. Wszystkie te przyczyny bynajmniej się nie wykluczają.

W celu uzyskania zgody na nieformalny pobyt Marchlewskiego w Polsce wykorzystano jego starą znajomość z podsekretarzem stanu w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych Józefem Beckiem, która sięgała czasów ich wspólnej działalności w Związku Robotników Polskich w Warszawie 30 lat wcześniej²⁰⁹. Na miejsce rozmów wybrano Baranowicze i Białowieżę. Podczas pobytu w Polsce Marchlewskiemu towarzyszył adiutant przyboczny Naczelnego Wodza ppor. Janusz Olszamowski, skądinąd urodzony w Petersburgu syn wymienionego wyżej adwokata Bolesława Olszamowskiego²¹⁰. Obecność oficera z najbliższego otoczenia Piłsudskiego nie powinna dziwić, ponieważ była to stała taktyka głowy państwa, aby mieć swoje oko i ucho podczas ważnych negocjacji, a ponadto zachować możliwość uzyskania informacji z alternatywnego źródła, nawet jeśli Olszamowski tylko przyglądał się rozmowom i bezpośrednio w nich nie uczestniczył.

Pierwszym rozmówcą Marchlewskiego – jeszcze w Baranowiczach – był komisarz generalny Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich Jerzy Osmałowski²¹¹. Delegat Lenina przybył do Baranowicz 19 lipca, spodziewając się rychłego przyjazdu Więckowskiego, wskazanego mu uprzednio jako reprezentant strony polskiej. Warto dodać, że w przypadku tego rodzaju nieformalnych negocjacji ze stroną sowiecką atutem Więckowskiego było to, że nie zajmował wówczas

²⁰⁸ M. Gmurczyk-Wrońska, *Stanisław Patek w dyplomacji i polityce (1914–1939)*, Instytut Historii PAN, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2013, s. 79–80.

²⁰⁹ M. Kornat, M. Wołos, *Józef Beck. Biografia*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2020, s. 25, 35.

²¹⁰ Zob. hasło *Olszamowski-Łaszczyc Janusz*, ps. „Łaszczyc”, <https://zolnierze-niepodleglosci.pl/%C5%BCo%C5%82nierz/212472/> (dostęp: 2.03.2024).

²¹¹ O rozmowach w Białowieży zob. W. Materski, *Na widcie...*, s. 48–50; J. Borzęcki, *Pokój ryski 1921 roku...*, s. 70–71; W. Suleja, *Mundur na nim szary... Rzecz o Józefie Piłsudskim (1867–1935)*, IPN, Warszawa 2018, s. 197; A. Nowak, *Polska i trzy Rosje...*, s. 335–339; D. Michaluk, *Białoruska Republika Ludowa 1918–1920. U podstaw białoruskiej państwowości*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2010, s. 459–460; J. Gierowska-Kałuża, *Józef Piłsudski wobec kwestii białoruskiej (1918–1920)*, Instytut Historii PAN, Warszawa 2023, s. 172–174, 445–446.

żadnego oficjalnego stanowiska w strukturach władz polskich. Niewykluczone, iż właśnie ów aspekt – obok rzecz jasna doświadczeń z niedawnej misji do Rosji sowieckiej – zadecydował o skierowaniu go do rozmów z Marchlewskim. Już na miejscu Osmałowski poinformował Marchlewskiego, że Więckowski spóźni się z powodu wykolejenia pociągu. Do spotkania doszło dopiero wieczorem 21 lipca na stacji kolejowej w Baranowiczach.

Pierwsza rozmowa Więckowskiego z delegatem Lenina miała charakter ogólnikowy. Więckowski wraz z Marchlewskim i Olszamowskim udali się pociągiem do Białowieży, dokąd dotarli następnego dnia nad ranem. Do zasadniczej rozmowy doszło 22 lipca. Trwała 4 godziny, a jej tematem było uwolnienie zakładników przez stronę sowiecką. Ustalono wstępnie, że zostaną oni wymienieni na komunistów przetrzymywanych w polskich więzieniach. Więckowski podkreślał przy tym, że strona polska nie bierze zakładników, co z kolei starał się podważyć Marchlewski, podnosząc *casus* Zofii Unslicht, działaczki KPRP aresztowanej przez Polaków. Poruszano również kwestię uchodźców. Rozmówcy ustalili, że należy zorganizować dla nich kilka punktów przejściowych, ustalić, ile pieniędzy będą mogli wywieźć i zlikwidować powstałe na tym tle nieporozumienia. Wiele miejsca zajęły problemy Czerwonego Krzyża. Więckowski wyszedł z propozycją wzajemnego uznania obu towarzystw, przejścia przez nie opieki nad jeńcami i uchodźcami, zwrócenia Sowietom zarekwirowanego majątku należącego do RTCK i wypuszczenia jego personelu. Polski delegat zgłosił też sugestię wymiany aresztowanego w Wilnie członka sowieckiej delegacji czerwonokrzyżskiej Auerbacha na Zygmunta Klaczkina, oskarżonego o szpiegostwo i uwięzionego przez władze sowieckie. Był on bratem Bronisławy Berenson, narzeczonej, a wkrótce małżonki Bolesława Długoszowskiego „Wieniawy”, jednego z najbliższych współpracowników Piłsudskiego. Nietrudno się zatem domyśleć, z jakich kręgów płynęły postulaty jego uwolnienia. Marchlewski stanowczo odmówił, ale zaproponował rozwiązanie polubowne w postaci uwolnienia obu przetrzymywanych²¹². Ustalono ponadto, że jeńcy rosyjscy z okresu pierwszej wojny światowej powracający z Niemiec będą wzięni do punktu za linią frontu (np. do Smoleńska) pod nadzorem Czerwonego Krzyża. Dla strony polskiej kluczową sprawą było uzyskanie od władz bolszewickich zapewnienia, że nie będą oni rekrutowani do wojska. Piłsudski już wiosną 1919 r. obawiał się, że mniej więcej półmilionowa rzesza jeńców rosyjskich z niemieckich obozów nie tylko zablokuje biegnące przez Polskę linie kolejowe, ale także stanie się rezerwuarem dla Armii Czerwonej²¹³. Więckowski i Marchlewski poruszyli jeszcze kilka innych spraw, w tym zbombardowanie przez polskie lotnictwo Mińska oraz miasteczka szpitalnego w Mołodecznie, zamordowanie

²¹² Z. Klaczkin rzeczywiście został później uwolniony z więzienia, ale nie opuścił Rosji sowieckiej, zamordowano go w okresie Wielkiej Czystki, zob. M. Wołos, *Dwie misje rotmistrza Bolesława Długoszowskiego „Wieniawy” do Paryża w 1919 roku. Część 1: Członek Delegacji Nadzwyczajnej Tymczasowego Naczelnika Państwa*, „Dzieje Najnowsze” 2022, nr 4, s. 37.

²¹³ M. Wołos, *Dwie misje rotmistrza Bolesława Długoszowskiego „Wieniawy” do Paryża w 1919 roku. Część 2: Emisariusz Belwederu przy szefie Francuskiej Misji Wojskowej w Polsce*, „Dzieje Najnowsze” 2023, nr 1, s. 12.

polskich zakładników w mińskim więzieniu, wymianę aresztowanych w Rosji i na Ukrainie członków POW na komunistów przetrzymywanych w polskich więzieniach, wreszcie dostarczenie przez Marchlewskiego prowiantu dla zakładników²¹⁴. Podczas pertraktacji Więckowski potrafił stawiać sprawy stanowczo, zasłaniając się m.in. brakiem umów (konwencji), a co za tym idzie zobowiązań we wzajemnych relacjach dotyczących czy to majątku Czerwonego Krzyża, czy to bombardowania obiektów cywilnych. Zapewne chciał w ten sposób wymusić ustępstwa ze strony Moskwy.

Więckowski opuścił Białowieżę 23 lipca i odjechał do Warszawy, składając obietnicę kontynuowania negocjacji już 2 dni później. Jego powrót do Białowieży zajął jednak więcej czasu.

Więckowski napisał z przeprowadzonych rozmów lakoniczne sprawozdanie, które przedłożono Piłsudskiemu. Akcentował w nim warunki postawione przez stronę sowiecką dotyczące dalszych pertraktacji, a zatem dążenie do porozumienia drogą urzędową, a także poufną propozycję zawarcia formalnych konwencji w poruszonych sprawach. W imieniu głowy państwa jeszcze bardziej lakonicznej odpowiedzi udzielił adiutant generalny Naczelnego Wodza mjr Tadeusz Kasprzycki. W piśmie do MSZ skierowanym do wiceministra Władysława Skrzyńskiego napisał: „Komendant polecił nie traktować urzędowo i nie zawierać żadnych formalnych umów, a każdą sprawę rozpatrywać z osobna, czy jest wykonalną, czy nie”²¹⁵. W praktyce oznaczało to zgodę na dalsze negocjacje, ale bez nadawania im formalnego charakteru.

Na wyraźne życzenie Piłsudskiego Więckowski udał się 27 lipca 1919 r. do hr. Michała Kossakowskiego, ziemianina, reprezentanta Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich w Warszawie, wraz z którym miał powrócić do Puszczy Białowieskiej na dalsze negocjacje z Marchlewskim. Wyjazd do Hajnówki nastąpił kolejnego dnia, a wznowione negocjacje w Białowieży, dokąd delegaci dotarli furmanką, prowadzono 29 i 30 lipca. Więckowski i Kossakowski zamieszkali w niewiele wcześniej utworzonym Nadleśnictwie Browsek, którego siedziba mieściła się w Stoczku, będącym faktycznie częścią Białowieży. Na miejscu czekał na nich Marchlewski.

Polscy delegaci ustalili taktykę już w drodze na rozmowy. Punktem wyjścia miało być eksponowanie nieufności wobec strony sowieckiej, która uciekała się do brania cywilnych zakładników. Ich uwolnienie stanowiło z kolei *conditio sine qua non* dalszych negocjacji. Następnym działaniem, jakiego domagali się Polacy, było zwolnienie więźniów i jeńców. Dopiero potem, w miarę wzrostu zaufania, można było przejść do dalszych pertraktacji, na których tak bardzo zależało bolszewickim liderom.

Już na początku rozmów Marchlewski nie krył, że jego wysoko postawieni partyjni towarzysze obawiali się jakoby nakazanego przez koalicję mocarstw

²¹⁴ Szczegółowy przebieg negocjacji znamy tylko z zapisu Marchlewskiego, zob. *Tajne rokowania...*, s. 80–81.

²¹⁵ *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne 1919 czerwiec–grudzień* (dalej: *PDD 1919 czerwiec–grudzień*), red. S. Dębski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2019, dok. 135, s. 257–258.

zachodnich marszu Wojska Polskiego nie tylko za Berezynę, ale i do Moskwy. Jednocześnie przekonywał, iż bolszewicy osiągnęli wyznaczone cele w postaci zniszczenia burżuazji, a teraz zamierzają przejść do etapu budowania nowego państwa, którego podstawą będzie odbudowa gospodarki wraz ze średnią własnością chłopską („zagroda stołypinowska”) i prywatnym sektorem w przemyśle. Takie stawianie spraw przez sowieckiego delegata można określić mianem mydlenia oczu, któremu towarzyszyło posługiwanie się jednym z kanonów propagandy bolszewickiej o Polsce jako bezwolnym narzędziu w rękach zachodnich mocarstw. Polscy delegaci byli tego świadomi. Szybko też przystąpili do realizacji opracowanego wcześniej planu.

Więckowski zreasumował oświadczenie Naczelnika Państwa, które sprowadzało się do stanowczego stwierdzenia, że polski rząd nie będzie negocjował z partnerem, który bierze zakładników. Z góry zastrzeżono, że strona polska nie będzie negocjowała na temat ewentualnej wymiany, choć padły sugestie o zwolnieniu komunistów z więzień. Kwestię tę pozostawiano Polskiemu Czerwonemu Krzyżowi i jego sowieckiemu odpowiednikowi. Co więcej, w trakcie spotkania Kossakowski wskazał jeszcze jeden warunek ewentualnego zawarcia pokoju, czyli całkowite zamknięcie granicy polsko-sowieckiej w celu utrudnienia komunistycznej agitacji. Reakcja Marchlewskiego sprowadzała się do zapewnienia, że sprawa zakładników to drobiazg w obliczu możliwości całkowitego zaniechania działań wojennych. Zadeklarował nawet, że gdyby Polacy zamierzali przeprowadzić na Litwie i Białorusi plebiscyt, to nie będzie on kruszył kopii o sposób organizacji takiego głosowania czy nawet o przyszłe losy ziem białoruskich²¹⁶. Było to nadzwyczaj sprytnie posunięcie, bo w przypadku fiaska pertraktacji wstępnych prowadzonych przez Marchlewskiego zawsze można było oskarżyć stronę polską (wykorzystując do tego rozmaite tuby propagandowe) o niechęć do zawierania pokoju przy jednoznacznie wyrażanej dobrej woli Moskwy. Delegat Lenina nie miał wątpliwości, że droga do upragnionych negocjacji pokojowych będzie długa, a pierwszym krokiem muszą być rozmowy na temat zakładników, jeńców, powrotu do Polski wygnańców, wreszcie uzgodnienia dotyczące obywatelstwa. Ze względu na trudne położenie państwa bolszewików Marchlewski stał pod przysłowiową ścianą i był zmuszony przystać na taktykę narzuconą przez Więckowskiego oraz Kossakowskiego zgodnie z francuską maksymą *qui veut la fin veut les moyens*²¹⁷.

W końcowej fazie rozmów uzgodniono szereg spraw drobniejszych, które dotyczyły przyszłej konferencji delegacji Czerwonych Krzyży, dostarczenia apro wizacji dla polskich i angielskich zakładników w Smoleńsku, a także utworzenia

²¹⁶ APAN, Diariusz Kossakowskiego, drugie półrocze 1919, sygn. 15, k. 32 (zapis z 31 lipca).

²¹⁷ M.S. Kossakowski, *Mikaszewicze. Pierwsze rozmowy towarzyszt Polskiego i Sowieckiego Czerwonego Krzyża, rok 1919*, [w:] *Polski Czerwony Krzyż 1919–1929. Wydawnictwo jubileuszowe na dziesięciolecie istnienia Polskiego Czerwonego Krzyża*, Administracja Mies. „Polski Czerwony Krzyż”, Warszawa 1929, s. 27 (stąd cytaty); *Tajne rokowania...*, dok. 82, s. 215. Inaczej rozmowy białowieskie przedstawił A. Garlicki, akcentując starania Marchlewskiego o uzyskanie zapewnienia, że wojska polskie nie rozpoczną ofensywy, zob. A. Garlicki, *Józef Piłsudski 1867–1935*, „Czytelnik”, Warszawa 1990, s. 221.

komitetu opieki nad zakładnikami pod przewodnictwem Bronisławy Marchlewskiej. Mówiono również o uchodźcach, a Więckowski zwrócił uwagę na konieczność sprecyzowania, kogo spośród osób przebywających w Rosji można uznać za obywatela polskiego. Marchlewski odpowiedział, że sprawa ta może zostać załatwiona dopiero po zawarciu pokoju, ponieważ nawet nie są znane granice Rzeczypospolitej²¹⁸. Przy okazji sowiecki wysłannik przekazał Więckowskiemu pieniądze dla kierownika stacji meteorologicznej w Zakopanem Borysa Wigilewa²¹⁹. Jak widać, czyniono sobie tego rodzaju uprzejmości. Pozycję Marchlewskiego osłabiły jednak otrzymane w trakcie spotkania radiowe informacje z Kijowa o represjach władz sowieckich wymierzonych przeciwko Polakom, w tym o braniu jak największej ilości zakładników. Tak oto w sowieckim wykonaniu praktyka wzięła górę nad teorią, skutecznie podważając zaufanie do intencji Lenina.

Po południu 30 lipca uczestnicy negocjacji udali się razem do Hajnówki, po czym Więckowski i Kossakowski odjechali do Warszawy, zaś Marchlewski w towarzystwie Olszamowskiego w kierunku frontu. Następnego dnia Kossakowski złożył Piłsudskiemu raport z rozmów przeprowadzonych w Białowieży. Naczelnik Państwa wyraził zgodę na planowane negocjacje delegacji Czerwonego Krzyża.

Na początku sierpnia 1919 r. Więckowski i Kossakowski udali się do wiceministra spraw zagranicznych Skrzyńskiego, który pod nieobecność Paderewskiego czasowo kierował resortem. Celem rozmowy było uzyskanie pozwolenia rządu na dalsze rozmowy z RTCK bez rozstrzygania spraw zasadniczych, w tym zawarcia pokoju, a także ustalenie składu polskiej delegacji. Skrzyński wykazał się niezdecydowaniem, zasłaniając się koniecznością uzyskania zgody ze strony władz państwowych, tak cywilnych, jak i wojskowych. Zasugerował przy tym, aby na dalsze rozmowy pojechał wiceminister Beck, co jednak skutkowałoby nadaniem im formalnego rządowego charakteru. Uwidoczniły się też różnice pomiędzy polskimi pełnomocnikami w podejściu do sprawy zawarcia pokoju ze stroną sowiecką. Kossakowski uważał, skądinąd podobnie jak Piłsudski, że natychmiastowy pokój z Sowietami jest dla bezpieczeństwa Polski niewskazany, tymczasem Więckowski był przeciwnego zdania, nawet przy zastosowaniu taktyki „dochodzenia do tego drogą nieodpowiedzialnych porozumień”²²⁰.

Niełatwo wytłumaczyć takie jego stanowisko, zupełnie rozbieżne z poglądami Piłsudskiego, nie zważając na to, że omawiane zagadnienie miało wówczas charakter wybitnie teoretyczny, a sam Więckowski nie był decydem w sprawach tak ważnych, jak zakończenie wojny polsko-sowieckiej. Być może miał on na względzie bardzo korzystne dla Polski położenie militarne na froncie antysowieckim, które było kapitałnym wyjściem do negocjacji pokojowych. Z kolei w zakresie taktyki zamierzał najpierw uzyskać ustępstwa Moskwy w sprawach pozornie drobniejszych, a zatem uwolnienia zakładników, poprawy losu jeńców

²¹⁸ *DiM*, t. 2, dok. 171, s. 312–313.

²¹⁹ *Dokumenty do historii stosunków polsko-sowieckich...*, t. 1, cz. 1, dok. 144, s. 300.

²²⁰ *Tajne rokowania...*, s. 95–97.

czy uchodźców, którymi zajmował się od kilku miesięcy. To jednak tylko hipotezy, których nie sposób zweryfikować, korzystając jedynie z zapisów jego interlokutorów (Marchlewski, Kossakowski), bez możliwości skonfrontowania ich z jakąkolwiek pisemną relacją Więckowskiego. Kończąc ten wątek, trzeba dodać, że Naczelnik Państwa podjął rozsądną i optymalną decyzję: pokoju nie zawarł i nie zredukował armii, natomiast po zajęciu dużej części ziem białoruskich, w tym Mińska, zatrzymał dalszy marsz Wojska Polskiego na wschód. Piłsudski doskonale wiedział, że przeciągająca się wojna między „czerwoną” a „białą” Rosją jest korzystna dla Polski, tym bardziej że zwycięstwo kontrrewolucyjnych armii cieszących się poparciem zachodnich mocarstw musiało skutkować redukcją polskich aspiracji terytorialnych na kierunku wschodnim wyłącznie do granic Królestwa Polskiego.

Nie będzie natomiast przesadą stwierdzenie, że mimo wszystko Więckowski był w Białowieży głosem Piłsudskiego. To on zwrócił się do Kossakowskiego w imieniu Naczelnika Państwa z dyspozycją udziału w rozmowach z Marchlewskim, a nie odwrotnie. Poza tym to właśnie on przedstawiał delegatowi Lenina stanowisko głowy polskiego państwa. Musiał je uprzednio poznać, zapewne od samego Piłsudskiego. Za pośrednictwem Więckowskiego Naczelnik Państwa dziękował też wspomnianemu Brodzkiemu za zajęcie się losem polskich zakładników²²¹.

Warto jeszcze dodać, że podczas podróży do Białowieży Więckowski dzielił się z Kossakowskim swoimi spostrzeżeniami na temat istoty bolszewizmu i jego działaczy. Był dobrze zorientowany w gospodarczych realiach państwa Lenina z akcentem na politykę finansową bolszewików prowadzącą do absurdu: galopującą inflację, drożyznę i permanentne niedobory. Sytuację tę znał nie tylko z autopsji, ale też korespondencji Jana Żarnowskiego, który informował go o cenach w Piotrogradzie. O przywódcach bolszewickich wyrażał się jednoznacznie: „Lenin to genialny teoretyk i organizator, Trocki – djabełska bezwzględność i perfidja”²²². Co ciekawe, Więckowski przewidywał rychłe odrodzenie kulturowe Rosji.

Więckowski żywo interesował się relacjami polsko-żydowskimi. Pozostawał w przyjaznych stosunkach z adwokatem i publicystą Mojsiejem Goldsteinem, który zajmował się pogromami w Rosji²²³. Nic zatem dziwnego, że 11 września 1919 r. wziął udział w zorganizowanej w Warszawie konferencji, która wieńczyła badania wystąpień antyżydowskich, do jakich dochodziło od listopada 1918 do sierpnia 1919 r. Badania te były prowadzone w okresie od lipca do września 1919 r. na terenie Polski przez amerykańską misję rządową, której przewodniczył Henry Morgenthau²²⁴. Poza Więckowskim w spotkaniu z amerykańskim

²²¹ *Dokumenty do historii stosunków polsko-sowieckich...*, t. 1, cz. 1, dok. 124, s. 264.

²²² APAN, Diariusz Kossakowskiego, drugie półrocze 1919, sygn. 15, k. 33 (zapis z 31 lipca).

²²³ K. Smogorzewski, *Mocarstwo anonimowe a Polska. Rozmowa z M.L. Goldsteinem*, „Gazeta Warszawska” 1920, nr 99, s. 2–3; *Еврейская энциклопедия*, t. 6: *Гадассий–Данте*, Издательство Брокгауза и Ефрона, Санкт-Петербург 1910, s. 659–660.

²²⁴ Szerzej: N. Pease, „The troublesome question”: *The United States and the „polish pogroms” of 1918–1919*, [w:] *Ideology, politics and diplomacy in East Central Europe*, red. M.B.B. Biskupski, University of Rochester Press, Rochester–Woodbridge 2004, s. 58–79.

dyplomatą uczestniczyli też inni przedstawiciele obozu demokratycznego, w tym prezes Prokuratury Generalnej Stanisław Bukowiecki, wybitny prawnik i zarazem członek Komisji Kodyfikacyjnej Rzeczypospolitej Polskiej prof. Alfons Parczewski oraz szef Wydziału Prasowego Kancelarii Cywilnej Naczelnika Państwa Bohdan Straszewicz. Polacy wyrazili zdanie, że narzucony Rzeczypospolitej przez zwycięskie mocarstwa podczas paryskiej konferencji pokojowej traktat o ochronie praw mniejszości narodowych jest szkodliwy, ponieważ nie tylko godzi w suwerenność państwa polskiego, ale także pogłębia różnice dzielące Żydów i Polaków²²⁵.

Jeszcze w drugiej połowie sierpnia 1919 r. Więckowski zajmował się sprawami uwolnienia przetrzymywanych przez stronę sowiecką zakładników i więźniów. To właśnie między innymi za jego pośrednictwem Piłsudski prosił Kossakowskiego o skompletowanie delegacji do rozmów z przedstawicielami Moskwy, które początkowo planowano przeprowadzić w Łunińcu²²⁶. Negocjacje te nie doszły do skutku, podjęto je dopiero jesienią 1919 r. w Mikaszewiczach. Kossakowski wspominał, że podczas ostatniego spotkania Więckowski nalegał, aby nie zważając na trudności, doprowadził do końca sprawę zakładników i więźniów przetrzymywanych przez władze bolszewickie²²⁷. Warto zaznaczyć, że informacja o śmierci Więckowskiego dotarła do Moskwy z dużym opóźnieniem. Zebrani kilka tygodni po tym fakcie w Mikaszewiczach delegacji sowieckiego Czerwonego Krzyża z Marchlewskim na czele spodziewali się, że po drugiej stronie stołu zasiądzie właśnie Więckowski²²⁸. Negocjacje prowadził Kossakowski.

Aleksander Więckowski zmarł w Warszawie popołudniem 20 września 1919 r. „wskutek choroby nabytej przy spełnianiu powierzonych mu trudnej misji”²²⁹. Wedle przekazu pozostającego z nim w bliskich kontaktach Kossakowskiego przyczyną śmierci był karbunkuł, innymi słowy czyrak gromadny (ropne zapalenie spowodowane zakażeniem gronkowcem), którego nabawił się podczas podróży pociągiem²³⁰. Choroba postępowała szybko, ponieważ jeszcze kilka dni wcześniej Więckowski czuł się dobrze²³¹. Został pochowany na cmentarzu

²²⁵ *Wyjazd Morgentau z Polski*, „Czas” (Kraków) 1919, nr 237, s. 2.

²²⁶ APAN, Diariusz Kossakowskiego, drugie półrocze 1919, sygn. 15, k. 56–57 (zapis z 20 sierpnia).

²²⁷ M.S. Kossakowski, *Mikaszewicze...*, s. 28.

²²⁸ *Tajne rokowania...*, dok. 58, s. 163; *PDD 1919 czerwiec–grudzień*, dok. 286 i 291, s. 635, 646.

²²⁹ St. Gr.[Grabski], *Ś.p. Aleksander Więckowski*, „Kurjer Polski” 1919, nr 246, s. 4; „Kurjer Polski” 1919, nr 248, s. 5 (tu nekrologi m.in. od Związku Demokracji Polskiej, członków Naczelnego Polskiego Komitetu Demokratycznego, Wydziału Wschodniego MSZ – stąd cytaty – i przyjaciół); „Robotnik” 1919, nr 316, s. 5 (nekrolog). Podana przez G. Nowika informacja, jakoby Więckowski zmarł w czasie przygotowań do kolejnej misji do Moskwy, nie znajduje potwierdzenia w źródłach. Zob. G. Nowik, *Odrodzenie Rzeczypospolitej w myśli politycznej Józefa Piłsudskiego 1918–1922*, cz. 2: *Sprawy zagraniczne*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Muzeum Józefa Piłsudskiego, Warszawa 2020, s. 382.

²³⁰ Z kolei według późniejszej relacji J. Hłaski przyczyną śmierci Więckowskiego miał być tyfus („zarazek tyfoidalny”). Zob. J. Hłasko, *Ze wspomnień starego dziennikarza*. (Urywek), „Gazeta Poranna Warszawska” 1925, nr 287, s. 7.

²³¹ APAN, Diariusz Kossakowskiego, drugie półrocze 1919, sygn. 15, k. 109 (zapis z 22 września) i 112 (zapis z 23 września); A. Nowak, *Polska i trzy Rosje...*, s. 390.

powązkowskim, lecz nie zachowała się informacja o lokalizacji grobu²³². Na pogrzebie przemawiali Jan Dąbrowski w imieniu członków PKD, Zygmunt Heryng jako długoletni przyjaciel i współtowarzysz wielu wspólnych działań, Izaak Grünbaum, podnoszący zrozumienie zmarłego dla Żydów i nazywający go „jednym z tych ludzi, którzy mogliby swym wpływem sprawę stosunków polsko-żydowskich wprowadzić na nowe tory”, Paweł Aleksyuk, polonofil i zarazem jeden z inicjatorów Białoruskiej Republiki Ludowej, oraz Bohdan Kutylowski, adwokat, publicysta i były delegat Rady Regencyjnej w Kijowie²³³.

* * *

Ludzie znający bliżej Aleksandra Więckowskiego przeważnie zgadzali się co do tego, że był człowiekiem ogromnych zdolności i nie mniejszych możliwości, nadto nieprzeciętnego intelektu. Najczęściej dodawali, że swoje talenty albo zmarnował, albo rozmienił na drobne. W ich opinii dotyczyło to zarówno jego działalności politycznej, jak i społecznej, publicystycznej, naukowej czy jakiegokolwiek innej. Dał temu wyraz Ludwik Krzywicki, który tak oto charakteryzował Więckowskiego: „Towarzyszom w kółku wykladał zasady swojej taktyki: z pesymistami jestem optymistą, a z optymistami przedziergam się w pesymistę, w ogóle moja taktyka w treści swojej i założeniach kształtuje się według potrzeby. Obcował z ludźmi najrozmaitszych poglądów i działał przeważnie za kulisami, urabiając widownię i osoby do jawnego działania. Takim był nie tylko w swojej młodości, lecz takim pozostał do śmierci swojej – człowiekiem paradoksu i zużytych na względnie drobne rzeczy wielkich uzdolnień dyplomatycznych”²³⁴.

Niewątpliwie należy zgodzić się z uwagą, że Więckowski obcował z ludźmi reprezentującymi różnorodne poglądy i rozmaite środowiska. Długie lata spędził w głębi Rosji, którą dane mu było poznać lepiej niż większości rodaków, nawet tych urodzonych i wychowanych w imperium Romanowów. Trafna jest też konstatacja Krzywickiego o zakulisowej roli naszego bohatera. Przytoczyliśmy przykłady jego działań tego typu. Nie wytrzymuje natomiast krytyki zarzut o zmarnowaniu na drobiazgi uzdolnień dyplomatycznych. Przeczą temu choćby odtworzone w niniejszym tekście fakty dotyczące działalności Więckowskiego w 1917 i 1919 r. Przyjmujemy zatem, iż Krzywicki o nich nie wiedział lub znał je pobieżnie.

Na dobrą sprawę do dziś nie poznaliśmy prawdziwej roli Więckowskiego w inspirowaniu władz rosyjskich wiosną 1917 r. w kwestii absolutnie kluczowej, a mianowicie ich oficjalnego stosunku do niepodległości Polski. Uwaga ta

²³² Wiemy tylko, że akt zgonu Więckowskiego miał nr 2099 (list elektroniczny Archiwum Archidiecezji Warszawskiej do B. Gąsieniec z 5 grudnia 2023). Zob. *Ku czci śp. Aleksandra Więckowskiego*, „Kurjer Polski” 1922, nr 260, s. 8.

²³³ *Pogrzeb*, „Kurjer Polski” 1919, nr 249, s. 3 (stąd cytaty); *Notatki. Aleksander Więckowski...*, s. 7. O osobie Aleksyuka zob. A. Чарнякевіч, *Чужы сярод чужых. Павел Аляксук і беларускія „паланафілы”*, Выдавецтва „Янушкевіч”, Мінск 2017 (autor nie wspomina o kontaktach Aleksyuka z Więckowskim).

²³⁴ L. Krzywicki, *Z dawnych lat*, „Robotnik” 1937, nr 127, s. 8.

odnosi się zarówno do Piotrogradzkiej Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich, jak i do Rządu Tymczasowego. Dysponujemy tylko przekazami z drugiej ręki, ponieważ sam Więckowski – ze szkoda dla historyków – nie pozostawił pisemnego świadectwa tamtych wydarzeń. Więcej wiemy o jego pertraktacjach z władzami bolszewickimi w Moskwie i Białowieży. Znane nam dokumenty jednoznacznie wskazują, że wiosną i latem 1919 r. wziął na siebie ciężar negocjacji z sąsiadem, z którym odrodzona Rzeczpospolita była już w stanie wojny. Reprezentował wówczas najwyższe władze państwowe, a rozmawiał z ludźmi, których znał nie gorzej niż oni siebie. Nie były to łatwe kontakty, a kunszt dyplomatyczny Więckowskiego bardzo się wówczas przydał. Jest mało prawdopodobne, aby kulisy tych pertraktacji były znane Krzywickiemu. Zapewne dlatego sformułował tak krytyczną opinię.

Inaczej wspominał Więckowskiego Hipolit Gliwic, który nie szczędził mu ciepłych słów, charakteryzując go jako politycznego stratega i nazywając „wyrocznią najinteligentniejszych kół Petersburga, człowiekiem, który wszystko rozumie, wszystko objaśnić potrafi, wszystko przewidzi, politykiem w najwyższym stylu, statystą, dialektykiem nieubłaganym”²³⁵. Zwrócił przy tym uwagę, że to nie tyle Więckowski nie wykorzystał swoich możliwości i talentów, co odrodzona Rzeczpospolita nie zaoferowała mu żadnego stanowiska, na którym mógłby je właściwie spożytkować²³⁶.

Niespodziewana śmierć przerwała służbę Więckowskiego dla Polski, którą nosił w sercu w domu rodzinnym, w X Pawilonie Cytadeli Warszawskiej, podczas syberyjskiego zesłania, a potem przez całe dziesięciolecie pobytu nad Nową, nawet kiedy oskarżano go o nadmierne uleganie wpływom rosyjskim. W układaniu się ze wschodnimi sąsiadami blisko mu było do idei federacji. Jego poglądy dotyczące sprawy polskiej ewoluowały wraz z nowymi możliwościami pojawiającymi się na scenie politycznej Europy: od postawy bardzo ostrożnej, poprzez hasła autonomii dla Królestwa Polskiego, aż po zbliżenie się do obozu aktywistów, a później do Belwederu, którego głównym lokatorem od jesieni 1918 r. był Józef Piłsudski. Jedno jednak nie uległo zmianie przez całe jego życie: głębokie przekonanie Więckowskiego o możliwości zbudowania demokratycznej, tolerancyjnej, wielonarodowej i nowoczesnej Polski.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych w Warszawie:

- Akta Józefa i Aleksandry Piłsudskich;
- Centralny Komitet Obywatelski Królestwa Polskiego (w Piotrogradzie);
- Kancelaria Cywilna Naczelnika Państwa;
- Przedstawicielstwo Rady Regencyjnej Królestwa Polskiego w Rosji;
- Tymczasowa Rada Stanu w Warszawie.

²³⁵ H. Gliwic, *Trzech Aleksandrów...*, s. 3.

²³⁶ *Ibidem*, s. 5.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie:

- Prokurator Warszawskiej Izby Sądowej.

Archiwum Państwowe w Lublinie:

- Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Markuszowie;
- Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Rossoszu.

Archiwum Państwowe w Zamościu:

- Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Hrubieszowie.

Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie:

- Materiały Michała Stanisława Kossakowskiego (1883–1962).

Wojskowe Biuro Historyczne im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego – Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie:

- Kolekcja Akt Personalnych i Odznaczeniowych, Skąpski Franciszek KN 23.12.33.

Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, Dział Rękopisów:

- Korespondencja różnych osób z lat 1820–1932 ze zbioru Bolesława i Marii Wysłouchów;
- Teki Łempickich. Korespondencja Michała Łempickiego (jun.) z lat 1885–1914.

Державний Архів Рівненської Облaсті (Рівне):

- ф. 171: Острожско-Рувенский деканат г. Острог Волынской губернии 1828–1903.

Российский государственный архив социально-политической истории:

- ф. 2: Ленин (наст. Ульянов) Владимир Ильич (1870–1924);
- ф. 5: Секретариат В.И. Ленина (1917–1924).

Źródła drukowane

Babiński Leon, *Warszawa wieku mego*, wstęp i red. Janusz Faryś, Henryk Walczak, IPN Oddział w Szczecinie, Szczecin 2020.

Brzeziński Edmund, *Wspomnienia z mojego życia. I*, „Niepodległość” 1933, t. 4, s. 44–70.

Czajkowski Elias, *Proces „Sokoła odeskiego” i tajnych związków polskich w Odesie w latach 1894 i 1895*, „Niepodległość” 1934, t. 9, s. 18–28.

Dłuski Kazimierz, *Wspomnienia z trzech lat (1875–1878)*, „Niepodległość” 1929, t. 1, s. 220–235.

Dokumenty do historii stosunków polsko-sowieckich 1918–1945, red. serii Mariusz Wołos, t. 1: 1918–1926, cz. 1: *Polska między Rosją „białą” a „czerwoną” (listopad 1918 – marzec 1921)*, red. Jan J. Bruski, Mariusz Wołos, Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia, Warszawa 2020.

Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich, t. 2: *Listopad 1918 – kwiecień 1920*, oprac. Weronika Gostyńska et al., „Książka i Wiedza”, Warszawa 1961.

Front wschodni 8 X 1918 – 31 XII 1919. Dokumenty operacyjne, cz. 2/1: (7 II – 10 IV 1919), oprac. Grzegorz Nowik et al., Fundacja Rodziny Józefa Piłsudskiego, Instytut Studiów Politycznych PAN, Muzeum Józefa Piłsudskiego w Sulejówku, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 2021/2022.

Gliwic Hipolit, *Trzech Aleksandrów. Ze wspomnień i wrażeń osobistych*, Warszawa [po 1933].

Głos. Tygodnik Literacko-Społeczno-Polityczny. Prospekt, druk A. Pajewski, wyd. Władysław Kiersz, Warszawa 1886.

Głos. Tygodnik Literacko-Społeczno-Polityczny. Spis Rzeczy 1886 (Kw. IV) i 1887, wyd. Bracia Jeżyńscy (dawniej J. Ungra), Warszawa 1887.

Grabski Stanisław, *Pamiętniki*, t. 1–2, oprac. i wstęp Witold Stankiewicz, „Czytelnik”, Warszawa 1989.

- Heryng Zygmunt, *Socjalizm przed pół wiekiem (1875–1880) w Rosji i w Polsce*, wpraw. i oprac. Marta Sikorska-Kowalska, Wydawnictwo Ibidem, Łódź 2007.
- Heryng Zygmunt, *W zaraniu socjalizmu polskiego*, „Niepodległość” 1933, t. 3, s. 46–65.
- Heryng Zygmunt, *X Pawilon przed 50 laty*, „Niepodległość” 1929, t. 1, s. 60–79.
- Hłasko Józef, *Wspomnienia*, oprac., wstęp i koment. Marta Sikorska-Kowalska, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2016.
- Informator, *Założyciele „Głosu”*, „Niepodległość” 1933, t. 3, s. 171–173.
- Kelles-Krauz Kazimierz, *Listy*, t. 2, red. i wstęp Feliks Tych, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1984.
- Kossakowski Michał S., *Mikaszewicze. Pierwsze rozmowy towarzystw Polskiego i Sowieckiego Czerwonego Krzyża, rok 1919*, [w:] *Polski Czerwony Krzyż 1919–1929. Wydawnictwo jubileuszowe na dziesięciolecie istnienia Polskiego Czerwonego Krzyża*, Administracja Mies. „Polski Czerwony Krzyż”, Warszawa 1929, s. 26–35.
- Kozłowski Leon, *Rewolucja rosyjska i niepodległość Polski. (Geneza aktu 30 marca)*, Polskie Towarzystwo Wydawnicze „Zjednoczenie”, Warszawa 1922.
- Kółka socjalistyczne, *gminy i Wielki Proletariat. Procesy polityczne 1878–1888. Źródła*, oprac. i wstęp Leon Baumgarten, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1966.
- Krzywicki Ludwik, *Wspomnienia*, t. 2–3, „Czytelnik”, Warszawa 1958–1959.
- Księga pamiątkowa inżynierów technologów Polaków wychowawców Instytutu Technologicznego w Petersburgu. (W rocznicę stulecia uczelni)*, Koło Inżynierów Technologów Petersburskich, Warszawa 1933.
- Kwestja wojska polskiego w Rosji w 1917 r. Przyczynek do historii związków i zjazdu Polaków wojskowych z b. armji rosyjskiej oraz do dziejów ruchu niepodległościowego i polityki polskiej w Rosji*, oprac. Waclaw Szczęśny, red. Mieczysław Bilek et al., Warszawa 1936.
- Lednicki Aleksander, *Pamiętnik 1914–1918*, oprac. i wstęp Zbigniew Koziański, Biblioteka Jagiellońska, „Księgarnia Akademicka”, Kraków 1994.
- Liga Narodowa (1893–1928). Wybór relacji*, wybór, wstęp i oprac. Tomasz Sikorski, Adam Wątor, Muzeum Historii Polski, Warszawa 2015.
- Listy Józefa Piłsudskiego*, oprac. Władysław Pobóg-Malinowski, Leon Wasilewski, „Niepodległość” 1936, t. 13, s. 297–311.
- Marchlewski Julian, *Rosja proletariacka a Polska burżuazyjna. Pisma wybrane*, t. 2, „Książka i Wiedza”, Warszawa, 1956.
- Materiały archiwalne do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. 1: *Marzec 1917 – listopad 1918*, red. Natalia Gąsiorowska, oprac. Aleksander Zatorski et al., „Książka i Wiedza”, Warszawa 1957.
- Miodowski Adam, *Sprawozdanie z I Ogólnego Zjazdu Delegatów Wojskowych Polaków w Rosji (7.06 – 22.06.1917 r.)*, „Studia Podlaskie” 2000, t. 10, s. 233–279.
- NN, *Śp. Maurycy Mexmontan. Przyczynek do dziejów udziału Finlandczyków w walce o niepodległość Polski*, „Niepodległość” 1937, t. 15, s. 100–101.
- Polskie Dokumenty Dyplomatyczne 1919 styczeń–maj*, red. Sławomir Dębski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2016.
- Polskie Dokumenty Dyplomatyczne 1919 czerwiec–grudzień*, red. Sławomir Dębski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2019.
- Proces Lednickiego. Fragment z dziejów odbudowy Polski 1915–1924*, oprac. wstęp i przyp. Zygmunt Wasilewski, Księgarnia Perzyński, Niklewicz, Warszawa 1924.
- Procesy polityczne w Królestwie Polskiem. Materiały do historii ruchu rewolucyjnego w Król. Polskiem*, z. 1: *Rok 1878–1879*, Drukarnia Narodowa w Krakowie, Kraków 1907.

- Skrzyński Konstanty, *Wspomnienia 1891–1978*, oprac. Mariusz A. Wolf, PWN, Rozpisani.pl, Adam Skrzyński-Paszkwicz, Warszawa 2021.
- Skubiński Wincenty, „Promień” petersburski, „Niepodległość” 1934, t. 9, s. 429–441.
- Tajne rokowania polsko-radzieckie w 1919 r. Materiały archiwalne i dokumenty*, oprac. Weronika Gostyńska, PWN, Warszawa 1986.
- Trzcziński Witold, *Z minionych dni Polski Podziemnej (1905–1918)*, przedm. Ludwik Krzywicki, Stowarzyszenie Byłych Więźniów Politycznych, Warszawa 1937.
- Wasilewski Leon, *Wspomnienia 1870–1904 (1914). Fragmenty dziennika 1916–1926. Diariusz podróży po kresach 1927*, wstęp i oprac. Joanna Dufurat, Piotr Cichoracki, Wydawnictwo LTW, Łomianki 2014.
- Wiek XX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów*, oprac. Melania Sobańska-Bondaruk, Stanisław B. Lenard, PWN, Warszawa 1998.
- Wojciechowski Stanisław, *Moje wspomnienia*, t. 1, Książnica Atlas, Lwów–Warszawa 1938.
- Документы внешней политики СССР*, t. 2: 1 января 1919 г. – 30 июня 1920 г., Госполитиздат, Москва 1958.
- Документы и материалы по истории советско-польских отношений*, t. 1: Февраль 1917 г. – ноябрь 1918 г., Издательство АН СССР, Москва 1963.
- Кон Феликс Яковлевич, *За пятьдесят лет. Собрание сочинений*, t. 2, Изд-во всесоюзного общества политкаторжан и ссыльно-поселенцев, Москва 1933.
- Окунев Никита Потапович, *Дневник москвича 1917–1924 в 2 книгах*, t. 1: 1917–1920, Издательство „Кучково поле”, Москва 1997.
- Отчет о действиях Императорского вольного экономического общества за 1895 год*, Вольное экономическое общество, Санкт-Петербург 1896.
- Российский медицинский список изданный Управлением главного врачебного инспектора Министерства внутренних дел на 1916 год*, Упр. гл. врачебного инспектора М-ва внутренних дел, Петроград 1916.
- Советско-польские отношения в 1918–1945 гг. Сборник документов в четырех томах*, t. 1: 1918–1926, ред. Михаил Наринский, Артем Мальгин, Аспект пресс, Москва 2017.
- Ф.Э. Дзержинский – председатель ВЧК-ОГПУ 1917–1926. *Документы*, состав. Андрей Александрович Плеханов, Александр Михайлович Плеханов, Международ. фонд „Демократия”, Материк, Москва 2007.

Prasa i periodyki

- „Czas” (Kraków) 1919.
- „Dziennik Polski” (Piotrogród) 1917.
- „Dziennik Poznański” 1879.
- „Gazeta Narodowa” (Lwów) 1881.
- „Gazeta Poranna Warszawska” 1925.
- „Gazeta Warszawska” 1915, 1919, 1920.
- „Głos Lubelski. Pismo Codzienne” 1915.
- „Głos. Tygodnik Literacko-Społeczno-Polityczny” (Warszawa) 1888, 1890, 1891.
- „Głos” (Warszawa) 1918.
- „Gospodarz. Poradnik Rolniczo-Ogrodniczy dla Mniejszych Właścicieli Ziemi” (Warszawa) 1908.
- „Kraj. Tygodnik Polityczno-Społeczny” (Petersburg) 1906.

- „Kraj” (Kraków) 1873.
„Kurjer Litewski” (Wilno) 1912.
„Kurjer Polski” (Warszawa) 1919, 1922.
„Kurjer Warszawski” 1871.
„Kuryer Codzienny” (Warszawa) 1881, 1905.
„Le Petit Oranais” (Oran) 1932.
„Liberum Veto. Pismo Narodowo-Radykalne” (Warszawa) 1919.
„Ludzkość. Gazeta Polityczna, Społeczna, Ekonomiczna i Literacka” (Warszawa) 1907.
„Młot. Organ Centralnego Komitetu Wykonawczego K.P.R.P. oraz Centralnego Komitetu K.P.L. i B.” (Wilno) 1919.
„Monitor Polski” (Warszawa) 1919.
„Nauka Polska” (Warszawa) 1919.
„Nowa Gazeta” (Warszawa) 1906, 1908, 1909, 1912.
„Nowa Reforma” (Kraków) 1886.
„Ojczyzna i Postęp” (Warszawa) 1917.
„Praca. Dwutygodnik Poświęcony Sprawom Klas Pracujących” (Lwów) 1881.
„Prawda. Tygodnik Polityczny, Społeczny i Literacki” (Warszawa) 1907.
„Przedświt” (Kraków) 1904.
„Robotnik” (Warszawa) 1919, 1937.
„Rolnik i Hodowca. Tygodnik Rolniczo-Przemysłowy” (Warszawa) 1904.
„Rozwaga. Miesięcznik Społeczno-Literacki” (Warszawa) 1915.
„Równość (Égalité). Czasopismo Socjalistyczne” (Genève) 1879.
„Śmiałość” (Warszawa) 1907.
„Ziemia Lubelska” (Lublin) 1918.

Opracowania

- Achmatowicz Aleksander, *Akty rosyjskie z marca 1917 roku dotyczące Polski*, „Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej” 1986, t. 22, s. 65–100.
- Askenazy Szymon, *Uwagi*, Księgarnia E. Wende, Warszawa 1924.
- Bartoszewicz Henryk, *Polskie ugrupowania polityczne w Rosji wobec problemu niepodległości Rzeczypospolitej (luty–listopad 1917 roku)*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne” 1999, nr 1, s. 47–66.
- Bartoszewicz Henryk, *Roman Knoll. Polityk i dyplomata*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2018.
- Baumgarten Leon, *Marzyciele i carobójcy*, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1960.
- Bazyłow Ludwik, *Polacy w Petersburgu*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1984.
- Borzęcki Jerzy, *Pokój ryski 1921 roku i kształtowanie się międzywojennej Europy Wschodniej*, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2012.
- Chajn Leon, *Polskie wolnomularstwo międzywojenne*, „Dzieje Najnowsze” 1970, nr 4, s. 75–132.
- Encyklopedia Rewolucji Październikowej*, red. Ludwik Bazyłow, Jan Sobczak, Wiedza Powszechna, Warszawa 1987.
- Feldman Wilhelm, *Dzieje polskiej myśli politycznej 1864–1914*, Instytut Badania Najnowszej Historii Polski, Warszawa–Kraków 1933.
- Garlicki Andrzej, *Józef Piłsudski 1867–1935*, „Czytelnik”, Warszawa 1990.

- Gaul Jerzy, *Trzymajcie się z Zachodem... Józef Piłsudski w poszukiwaniu polskiej racji stanu*, Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa 2023.
- Gierowska-Kałaur Joanna, *Józef Piłsudski wobec kwestii białoruskiej (1918–1920)*, Instytut Historii PAN, Warszawa 2023.
- Gmurczyk-Wrońska Małgorzata, *Stanisław Patek w dyplomacji i polityce (1914–1939)*, Instytut Historii PAN, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2013.
- Gostyńska Weronika, *Tajna misja Aleksandra Więckowskiego w Moskwie w 1919 r.*, „Z Dziejów Stosunków Polsko-Radzieckich. Studia i Materiały” 1972, t. 9, s. 35–47.
- Grabski Stanisław, *Rewolucja. Studium społeczno-psychologiczne*, Księgarnia Perzyński, Niklewicz, Warszawa 1921.
- Hass Ludwik, *Działalność wolnomularstwa polskiego w latach 1908–1915 (w relacji pamiętnikarskiej M. Malinowskiego)*, „Kwartalnik Historyczny” 1967, nr 4, s. 1045–1063.
- Hass Ludwik, *Rosyjskie wolnomularstwo lat 1906–1918 (fragment z dziejów liberalizmu w Rosji)*, „Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej” 1971, t. 7, s. 127–178.
- Hass Ludwik, *Rozwój organizacyjny wolnomularstwa w Polsce międzywojennej*, „Najnowsze Dzieje Polski. Materiały i Studia z Okresu 1914–1939” 1969, t. 14, s. 81–117.
- Heikinheimo Ilmari, *Suomen elämäkerrasto*, Werner Söderström Osakeyhtiö, Helsinki 1955.
- Jędrzejewicz Waław, Cisek Janusz, *Kalendarium życia Józefa Piłsudskiego 1867–1935*, t. 2: 1916–1920, Wydawnictwo LTW, Instytut Książki, Kraków–Łomianki 2006.
- Kijas Artur, *Polacy w Rosji od XVII wieku do 1917 roku. Słownik biograficzny*, Instytut Wydawniczy Pax, Wydawnictwo Poznańskie, Warszawa–Poznań 2000.
- Kloc Krzysztof, *O Józefie Piłsudskim w Zakopanem raz jeszcze*, „Dzieje Najnowsze” 2019, nr 4, s. 273–281.
- Konarski Kazimierz, *Nasza szkoła. Księga pamiątkowa Warszawskiej Szkoły Realnej*, t. 1: Dzieje Warszawskiej Szkoły Realnej, Stowarzyszenie Wychowanców b. Gimnazjum i b. Szkoły Realnej, Warszawa 1932.
- Kornat Marek, Wołos Mariusz, *Józef Beck. Biografia*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2020.
- Korzeniowski Mariusz et al., *Leksykon uchodźstwa polskiego w Rosji w latach I wojny światowej*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2018.
- Kozłowski Michał, *Misja Rosyjskiego Czerwonego Krzyża w Polsce i jej tragiczny epilog*, [w:] *Kontrwywiad II Rzeczypospolitej*, t. 10, red. Robert Majzner, Wydawnictwo Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego, Warszawa 2023, s. 151–160.
- Kozyska Antonina, *Arcybiskup Edward Ropp. Życie i działalność (1851–1939)*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2004.
- Kukiel Marian, *Dzieje Polski porozbiorowe 1795–1921*, Spotkania, Paris 1984.
- Kulak Teresa, *Jan Ludwik Popławski. Biografia polityczna*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków 1994.
- Kuśkowski Mariusz, *Roman Dmowski w świetle listów i wspomnień*, Wydawnictwo Dębogóra, Dębogóra 2014.
- Lewes George H., *Zagadnienia ducha i życia. Podstawy przeświadczenia*, tłum. Józef K. Potocki, Wydawnictwo im. T.T. Jeża, Warszawa–Petersburg 1892.
- Materski Wojciech, *Na widecie. II Rzeczypospolita wobec Sowietów 1918–1943*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 2005.
- Michaluk Dorota, *Białoruska Republika Ludowa 1918–1920. U podstaw białoruskiej państwowości*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2010.

- Miodowski Adam, *Działalność polityczno-wojskowa polskich kręgów proaktywistycznych w Rosji w okresie międzyrewolucyjnym (marzec-listopad 1917 r.)*, „Białostockie Teki Historyczne” 2010, t. 8, s. 105–122.
- Miodowski Adam, *Geneza ukształtowania się negatywnego stanowiska wychodźczych ugrupowań demokratycznych wobec idei polskiego wojska w Rosji*, „Studia Podlaskie” 2002, t. 12, s. 229–245.
- Nałęcz-Malachowski Piotr, *Zbiór nazwisk szlachty z opisem herbów własnych familiom zostających w Królestwie Polskim i Wielkim Xięstwie Litewskim*, Drukarnia J.C.K. Mci u XX Trynitarzów, Lublin 1805.
- Nowak Andrzej, *Polska i trzy Rosje. Polityka wschodnia Piłsudskiego i sowiecka próba podboju Europy w 1920 roku*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2021.
- Nowik Grzegorz, *Odrodzenie Rzeczypospolitej w myśli politycznej Józefa Piłsudskiego 1918–1922, cz. 2: Sprawy zagraniczne*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Muzeum Józefa Piłsudskiego, Warszawa 2020.
- Pajewski Janusz, *Budowa Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1926*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2007.
- Pease Neal, „The troublesome question”: *The United States and the „polish pogroms” of 1918–1919*, [w:] *Ideology, politics and diplomacy in East Central Europe*, red. Mieczysław B.B. Biskupski, University of Rochester Press, Rochester–Woodbridge 2004, s. 58–79.
- Perl Feliks (Res), *Dzieje ruchu socjalistycznego w zaborze rosyjskim (do powstania P.P.S.)*. Wydanie nowe, Centr. Komitet Wykon. PPS, Warszawa 1932.
- Petrozolin-Skowrońska Barbara, *Z dziejów liberalizmu polskiego. Partie liberalno-demokratyczne inteligencji w Królestwie Polskim, 1905–1907*, „Dzieje Najnowsze” 1971, nr 3, s. 3–38.
- Piłatowicz Józef, *Ruch stowarzyszeniowy inżynierów i techników polskich do 1939 r., t. 2: Słownik polskich stowarzyszeń technicznych i naukowo-technicznych do 1939 r.*, Naczelna Organizacja Techniczna – Federacja Stowarzyszeń Naukowo-Technicznych. Główna Komisja FSNT NOT ds. Seniorów i Historii Ruchu Stowarzyszeniowego, Warszawa 2005.
- Pobóg-Malinowski Władysław, *Józef Piłsudski 1867–1914*, posł. Piotr Cichoracki, Wydawnictwo LTW, Łomianki 2015.
- Pobóg-Malinowski Władysław, *Leon Wasilewski. Szkic biograficzny*, „Niepodległość” 1937, t. 16, s. 11–106.
- Pobóg-Malinowski Władysław, *Najnowsza historia polityczna Polski, t. 2: 1914–1939*, Wydawnictwo Droga, Opole 1990.
- Próchnik Adam, *Leon Wasilewski w polskim ruchu socjalistycznym*, „Niepodległość” 1937, t. 16, s. 107–163.
- Sacewicz Karol, *Sprawa tzw. rosyjskiej delegacji Czerwonego Krzyża w świetle publikacji prasy komunistycznej w Polsce (1918–1919)*, „Przegląd Wschodnioeuropejski” 2014, nr 5, cz. 1, s. 45–59.
- Sieroszewski Waclaw, *Józef Piłsudski*, Departament Wojskowy Naczelnego Komitetu Narodowego, Piotrków 1915.
- Sikorska-Kowalska Marta, *Zygmunt Heryng (1854–1931). Biografia lewicowego intelektualisty*, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2011.
- Słownik pseudonimów i kryptonimów pisarzy polskich oraz Polski dotyczących*, t. 3: *Wykaz nazwisk pisarzy*, oprac. Adam Bar, Władysław T. Wisłocki, Tadeusz Godłowski, Krakowskie Koło Związku Bibliotekarzy Polskich, Kraków 1938.
- Smele Jonathan D., *The „Russian” Civil Wars, 1916–1926. Ten years that shook the world*, Oxford University Press, Oxford 2016.
- Spustek Irena, *Polacy w Piotrogradzie 1914–1917*, PWN, Warszawa 1966.
- Stegner Tadeusz, *Grupa „Kuznica i jej działalność*, „Dzieje Najnowsze” 1980, nr 1, s. 47–62.

- Stokowa Maria, *Uwagi wstępne*, [w:] „Głos” 1886–1899. *Bibliografia zawartości*, red. Maria Stokowa, oprac. Zofia Biłek et al., Zakład im. Ossolińskich, PAN, Wrocław 1955, s. V–XLI.
- Suleja Włodzimierz, *Mundur na nim szary... Rzecz o Józefie Piłsudskim (1867–1935)*, IPN, Warszawa 2018.
- Szordykowska Barbara, *Partia Konstytucyjno-Demokratyczna wobec problematyki polskiej w Rosji w latach 1905–1907*, „Przegląd Wschodni” 2014, t. 23, z. 1, s. 21–40.
- Śliwa Michał, *Sylwetki polskich socjalistów. Studia i szkice*, Wydawnictwo Naukowe AP, Kraków 2000.
- Tarasiuk Dariusz, *Polski Obóz Narodowy w Rosji w latach 1917–1918*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2014.
- Toporowicz Wiesława, *Komisja Likwidacyjna do Spraw b. Królestwa Polskiego w 1917 r.*, „Z Dziejów Stosunków Polsko-Radzieckich. Studia i Materiały” 1972, t. 9, s. 7–34.
- Toporowicz Wiesława, *Rosyjskie koła rządowe wobec kwestii polskiej w latach 1914–1917*, „Dzieje Najnowsze” 1972, nr 4, s. 21–52.
- Trzciniński Witold, *Uznanie niepodległości Polski przez Rosję*, „Niepodległość” 1933, t. 8, s. 301–304.
- Wandycz Piotr S., *Soviet-Polish Relations 1917–1921*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1969.
- Wasilewski Leon, *Feliks Kon. Za 50 let. Sobranje soczinienij*, „Niepodległość” 1934, t. 9, s. 154–156.
- Wawrykowa Maria, *Rewolucyjne narodnictwo w latach siedemdziesiątych XIX w.*, PWN, Warszawa 1965.
- Wojdyło Witold, *Stanisław Grabski (1871–1949). Biografia polityczna*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2003.
- Wolsza Tadeusz, *Stowarzyszenie „Łączność” (1888–1893). U źródeł Ligi Narodowej*, „Dzieje Najnowsze” 1987, nr 2, s. 3–35.
- Wołos Mariusz, *Dwie misje rotmistrza Bolesława Długoszowskiego „Wieniawy” do Paryża w 1919 roku. Część 1: Członek Delegacji Nadzwyczajnej Tymczasowego Naczelnika Państwa*, „Dzieje Najnowsze” 2022, nr 4, s. 25–60.
- Wołos Mariusz, *Dwie misje rotmistrza Bolesława Długoszowskiego „Wieniawy” do Paryża w 1919 roku. Część 2: Emisariusz Belwederu przy szefie Francuskiej Misji Wojskowej w Polsce*, „Dzieje Najnowsze” 2023, nr 1, s. 5–23.
- Wołos Mariusz, *Dyplomacja sowiecka a paryska konferencja pokojowa w 1919 roku. (Kilka refleksji)*, [w:] *Polityka – wojskowość – bezpieczeństwo. Księga jubileuszowa z okazji 40-lecia działalności naukowej Profesora Romana Kochnowskiego*, red. Tomasz Skrzyński, Jarosław Jastrzębski, Wydawnictwo Naukowe UP, Kraków 2023, s. 182–195.
- Wołos Mariusz, *Marszałek Józef Piłsudski i pułkownik Ignacy Matuszewski. Kilka refleksji o wzajemnych relacjach*, „Pamięci i Sprawiedliwość” 2022, nr 1, s. 452–475.
- Wrzosek Mieczysław, *Problem Wojska Polskiego w Rosji w latach 1917–1918*, „Studia Podlaskie” 1995, t. 5, s. 179–210.
- Zaleski Eugeniusz, *Mouvements ouvriers et socialistes (chronologie et bibliographie). La Russie, t. 1: 1725–1907*, Les Éditions Ouvrières, Paris 1956.
- Złotorzycka Maria, *Józef Karol Potocki (1854–1898)*, „Niepodległość” 1939, t. 20, s. 233–259.
- Барышников Михаил Николаевич, *Деловой мир Петербурга. Исторический справочник*, Изд-во „Logos”, Санкт-Петербург 2000.
- Гитлиц Е.Л., *Адрес Н.А. Некрасову революционного студенчества в 1877 году*, [w:] *Некрасовский сборник*, t. 3, под ред. Василия Григорьевича Базанова, Николая Федоровича Бельчикова, Александра Михайловича Еголина, Издательство Академии Наук СССР, Москва–Ленинград 1960, s. 286–299.

- Деятели революционного движения в России. Библиографический словарь: от предшественников декабристов до падения царизма, т. 2: Семидесятые годы, выпуск 1: А–Е, составлен Алексеем Алексеевичем Шиловым, Марией Григорьевной Карнауховой, Всесоюз. о-во полит. каторжан и ссыльно-поселенцев, Москва 1929.*
- Деятели революционного движения в России. Библиографический словарь: от предшественников декабристов до падения царизма, т. 2: Семидесятые годы, выпуск 2: Ж–Л, составлен Алексеем Алексеевичем Шиловым, Марией Григорьевной Карнауховой, Всесоюз. о-во полит. каторжан и ссыльно-поселенцев, Москва 1930.*
- Деятели революционного движения в России. Библиографический словарь: от предшественников декабристов до падения царизма, т. 2: Семидесятые годы, выпуск 3: М–Р, составлен Алексеем Алексеевичем Шиловым, Марией Григорьевной Карнауховой, Всесоюз. о-во полит. каторжан и ссыльно-поселенцев, Москва 1931.*
- Деятели революционного движения в России. Библиографический словарь: от предшественников декабристов до падения царизма, т. 3: Восьмидесятые годы, выпуск 1: А–В, составлен Митрофаном Михайловичем Клевенским, Екатериной Николаевной Кушевой, Алексеем Алексеевичем Шиловым, Всесоюз. о-во полит. каторжан и ссыльно-поселенцев, Москва 1933.*
- Еврейская энциклопедия, т. 6: Гадассий–Данте, Издательство Брокгауза и Ефрона, Санкт-Петербург 1910.*
- Кон Феликс Яковлевич, *Исторический очерк Минусинского местного музея за 25 лет (1877–1902)*, Типо-лит. Имп. ун-та, Казань 1902.
- Короткова Дарья Александровна, *Белоруссия в советско-польских отношениях в 1918–1921 гг.*, Москва 2015 (komputeropis dysertacji doktorskiej).
- Короткова Дарья Александровна, *Советская Социалистическая Республика Белоруссия и Литовско-Белорусская Республика в советской внешней политике в 1919 г.*, „Studia Podlaskie” 2013, t. 21, s. 229–258.
- Костюшко Иван Иванович, *Из истории советско-польских отношений. Польское бюро ЦК РКП(б) 1920–1921 гг.*, институт славяноведения РАН, Москва 2005.
- Леончик Сергей Владимирович, *Спасение – только в единстве. Нарциз Войцеховский – ссыльный участник восстания 1863 г.*, [w:] *Поляки в России: история и современность*, ред. кол. Хероним Граля, Александр Леонидович Петровский, Александр Игоревич Селицкий (отв. ред.), Кубан. гос. ун-т, Краснодар 2007, s. 55–60.
- Михутина Ирина Васильевна, *Кто готовил советизацию Польши в 1918 году?*, [w:] *Революционная Россия 1917 года и польский вопрос: новые источники, новые взгляды*, отв. ред. Мариуш Волос, Александр Орехов, Учреждение Российской академии наук Институт славяноведения РАН, Постоянный представитель Польской академии наук при РАН в Москве, Москва 2009, s. 260–281.
- Николаев Андрей Борисович, Постников Николай Дмитриевич, *Лэмницкий Михаил Михайлович (Михаил-Антон)*, [w:] *Государственная дума Российской империи 1906–1917. Энциклопедия*, РОССПЭН, Москва 2008, s. 339–340.
- Обручев Владимир Афанасьевич, *Избранные работы по географии Азии*, т. 2, Географгиз, Москва 1951.
- Островский Александр Владимирович, *Россия. Самодержавие. Революция*, т. 1–2, Товарищество научных изданий КМК, Москва 2020.
- Селезнёв Федор Александрович, *Либералы и социалисты – предшественники кадетской партии*, „Вопросы истории” 2006, nr 9, s. 22–35.
- Смирнова Татьяна Михайловна, *Польские общества в Санкт-Петербурге: конец XIX — начало XX века*, Издательство Европейский Дом, Санкт-Петербург 2013.

Сoлoвьёв Кирилл Андреевич, *Союз oсвoбoждeния. Либеральная оппозиция в России начала XX вeкa*, Новoe литeратурнoe oбoзрeниe, Мoсквa 2021.

Фeдoк Влaдимиp, *Керенский*, Издaтeльствo Мoлoдaя гвaрдия, Мoсквa 2009.

Чapнякeвич Андpэй, *Чужы сяpод чужых. Пaвeл Aляксюк i бeлapуcкiя „пaлaнaфiлы”*, Вьдaвeцтвa „Янушкeвич”, Мiнcк 2017.

Шeлoхaeв Вaлeнтин Вaлeнтинoвич, *Конституциoннo-дeмoкpaтичeскaя пapтия в Poccии и эмигpaции*, Пoлитичeскaя энциклoпeдия, Мoсквa 2015.

Źródła internetowe

Olszamowski-Łaszczyc Janusz, ps. „Łaszczyc”, <https://zolnierze-niepodleglosci.pl/%C5%BCo-%C5%82nierz/212472/> (dostęп: 2.03.2024).

Tarasiuk Dariusz, *Polski Komitet Demokratyczny w Piotrogradzie*, 2017, <http://www.polski-petersburg.pl/hasla/polski-komitet-demokratyczny-w-piotrogradzie> (dostęп: 24.02.2024).

Oвcяннo-Куликoвский Дмитрий Николаевич, *Литeратурнo-кpитичeские pаботы. В 2-х т., т. 2: Из „Истoрии русcкoй интeллигенции”*. Вoспoминaния, Мoсквa 1989, https://web.archive.org/web/20200628111913/http://az.lib.ru/o/owsjanikokulikowskij_d_n/text_1923_vosp.shtml (dostęп: 19.02.2024).